

LESMAP DUIVELSKRUID

Marita de Sterck

Samenstelling lesmap: Silvie Vanoosthuyze

Onderstaande suggesties zijn bedoeld voor het secundair onderwijs in Vlaanderen en het voortgezet onderwijs in Nederland.. De meeste suggesties zijn bedoeld voor de lessen Nederlands, maar vaak nodigen ze ook uit om vakoverschrijdend te werken: geschiedenis, plastische opvoeding / culturele en kunstzinnige vorming (ckv), godsdienst of zedenleer / maatschappijleer, levensbeschouwing, cultuurwetenschappen, mens en samenleving...

afronding vertelt de leerkracht kort iets over het leven en werk van Marita de Sterck. Informatie hiervoor is te vinden op <http://schrijversgewijs.be/schrijvers/de-sterck-marita/>

1. VOOR HET LEZEN

Bedoeling van de suggesties in deze rubriek: leerlingen worden nieuwsgierig gemaakt naar het verhaal en formuleren hun leesverwachtingen. De leerkracht leidt de auteur Marita de Sterck kort in. Afhankelijk van de beschikbare tijd kiest de leerkracht voor suggestie 1 of 2 en voert hij/zij ook nog suggestie 3 uit. Suggestie 1 kan ook een activiteit van leerlingen zijn nadat ze het boek lezen.

Suggestie 1: Woordwolk

De leerkracht houdt een inleidend gesprek over het boek aan de hand van de woordwolk (bijlage 1). Dit kan met de klas of in groepjes van 4. Na enkele reacties van de leerlingen leest de leerkracht de achterflap van het boek voor en/of laat ze het promofilmpje zien dat te vinden is op de website van de uitgeverij. De voorspellingen van de leerlingen worden vergeleken met wat ze uit het filmpje te weten zijn gekomen. Ter

Mogelijke vragen voor dit verkennend gesprek zijn:

- Waarover zou het verhaal kunnen gaan als je deze woordwolk bekijkt?
- Welke kernwoorden springen er voor jou uit? Waarom precies?
- Weet je zelf iets meer te vertellen over een van de kernwoorden?
- Wie heeft al een boek gelezen van Marita de Sterck? Welk? Kun je er kort iets over vertellen? Over de korte inhoud? Over haar stijl? Haar thema's?

Suggestie 2: Audiovisuele boekpromotie

De leerkracht houdt een inleidend gesprek over het boek aan de hand van een audiovisuele boekpromotie. Hierbij krijgen de leerlingen verschillende audiovisuele prikkels. Na elke prikkel voorspellen de leerlingen waarover *Duivelskruid* volgens hen zal gaan en worden eerdere voorspellingen zo nodig bijgestuurd. Aanvankelijk werken de leerlingen in groepjes van 4; pas bij de laatste prikkels werkt de leerkracht met de hele klas. De bedoeling is om uiteindelijk tot 1 verhaal te komen.

In kleine groep

Prikkel 1: de titel *Duivelskruid*

Mogelijke vragen:

- Waaraan denk je bij deze titel? Waarover zou het verhaal kunnen gaan?
- Waar en wanneer speelt het zich volgens jou af?
- Welke hoofdpersonages stel je je voor?

Prikkel 2: schapengeluid op <https://www.youtube.com/watch?v=N9wPiK02rQ8>

Mogelijke vragen:

- Wat hoor je?
- Aan welke plek of plekken denk je bij dit geluid?
- Aan welk moment denk je?
- Wil of moet je iets aan je voorspellingen aanpassen? Wat dan?

Prikkel 3: promofilmje Querido, zie <https://is.gd/duivelskruid>

De leerlingen bekijken het filmje (tweemaal). Niet alle dia's hoeven in het verhaal verwerkt te worden.

Mogelijke vragen:

- Wat vertellen deze dia's jou over het verhaal?
- Moeten jullie het verhaal nog aanpassen? Hoe dan?
- Is ondertussen duidelijk waar en wanneer het verhaal zich afspeelt? Wie er een belangrijke rol speelt? Wat er gebeurt?

In grote groep

Per groepje vertelt één leerling hoe zij denken dat het verhaal in elkaar zit. De leerkracht noteert in kolommen (Wie? Waar? Wanneer? Wat?) en in kernwoorden wat de verschillende groepjes verzonnen hebben. Uit de kolommen kiest de hele klas één kernwoord. Samen komen de leerlingen op die manier tot een klasverhaal. De leerkracht noteert het verhaalverloop in kernwoorden op het (smart)bord.

Prikkel 4: cover *Duivelskruid*

Prikkel 5: tekst van de achterflap

Prikkel 6: eerste pagina van het boek

Mogelijke vragen:

- Past de cover bij het verhaal dat we verzonnen hebben? In welke zin wel/niet?
- Willen jullie, vanuit de informatie op de cover (foto, auteur), nog iets aan het klasverhaal veranderen?
- Wat precies? Waarom?

De leerkracht peilt bij de leerlingen naar hun trouwtheid met het werk van Marita de Sterck. Indien hij/zij dat wenst, kan de leerkracht zelf iets vertellen over het leven en werk van Marita de Sterck. Informatie hiervoor is te vinden op <http://schrijversgewijs.be/schrijvers/de-sterck-marita/>

Suggestie 3: Een voorproefje...

De leerkracht leest de proloog van het boek voor. Ze pauzeert eenmaal tussendoor, namelijk halverwege pagina 9, na: "Yara, amper een kwartje omatan, geen toverheks en zeker niet van top tot teen door de duivel bezeten." en laat leerlingen vrij reageren en associëren.

Mogelijke vragen bij de pauze:

- Wat gebeurt er hier?
- Wie leren we kennen?
- Wat vinden jullie van wat Yara aan het doen is?
- Kun je je voorstellen dat je dit zelf zou doen? Waarom wel/niet?
- Heb je al een beeld gekregen van haar grootmoeder? Welk beeld? Wat voor iemand is zij?
- Zijn er zaken die jullie vreemd vonden? Welke? Waarom? Wat denk je dat het betekent?
- Wat vind je van de schrijfstijl van Marita de Sterck?

Na de proloog en na het sprokkelen van eerste reacties inventariseert de leerkracht samen met de leerlingen die elementen die spanning oproepen in het verhaal. Bij die elementen worden vragen geformuleerd. Bij de Rubriek 'Leeservaring' komt de leerkracht op deze vragen terug.

Mogelijke vragen:

- Wat voor soort verhaal verwachten jullie? (liefdesverhaal, detective, thriller, griezelverhaal, horrorverhaal, fantasy...)
- Hoe bouwt de auteur in de proloog de spanning op? Welke vragen worden er met andere woorden niet beantwoord?

Vragen die niet beantwoord worden, zijn onder andere:

- Welke vreemde wensen had omatan dan wel in haar afscheidsbrief genoteerd?
- Waarom had omatan enkel- en polsbanden om? Waarom was ze met andere woorden vastgebonden?
- Waarom zou je een dode prikken op ‘de gevoeligste plaatsen’?
- Was omatan dan echt van de duivel bezeten? Was ze echt een toverheks?
- Wie is Toon?
- Wiens botjes zitten er in dat zijden tasje dat Yara tussen omatans arm en haar linkerborst (haar hart) steekt?
- Waarom zit er een mes in de kop van omatans wandelstok?
- Wie bedoelt Yara met ‘hij’ in de laatste zin van de proloog? (“Omatan, Tanne, Anneke Tanneke toverheks woonde in mij. En hij dus ook?” (blz. 10))

2. LEESERVARING

Bedoeling van de suggesties in deze rubriek: de leerlingen vertellen genuanceerd over hun gedachten en gevoelens tijdens en bij het lezen van het verhaal. Suggestie 1 kan best sowieso worden uitgevoerd omdat hiermee de context van de gebeurtenissen duidelijker wordt. Suggestie 2 tot en met 5 dienen allemaal dezelfde doelstelling. Afhankelijk van de beschikbare tijd en/of de leerstijl van de leerlingen kiest de leerkracht er daar één uit.

Suggestie 1: Vraag en antwoord

De leerkracht legt de leerlingen een aantal vragen voor. De vragen slaan stuk voor stuk op details in het verhaal die belangrijk zijn om omatan beter te begrijpen. Elke vraag wordt ingeleid door een citaat uit *Duivelskruid*. Na een persoonlijk antwoord van de leerlingen wordt een audiovisuele of tekstuele bron geraadpleegd waaruit het antwoord moet blijken.

De leerkracht beslist zelf of er klassikaal, in duo’s of in grotere groepen gewerkt wordt, welke vragen aan bod komen, of alle leerlingen alle vragen moeten beantwoorden of slechts enkele en of er met internetbronnen gewerkt mag worden. **Zie bijlage 2** voor vragen, bronnen en citaten uit *Duivelskruid* en voor de antwoorden.

Suggestie 2: Persoonlijke woordwolk

De leerlingen maken tijdens en/of onmiddellijk na het lezen een woordwolk waarin ze aan de hand van kernwoorden hun leeservaring in kaart brengen. Dit kan thuis of in de klas zelf gebeuren. Wanneer de leerlingen de opdracht voorafgaand aan hun lectuur kregen, zorgen ze voor deze les voor een print-out van hun woordwolk. In groepen van ca. 4 leerlingen bespreken ze de gelijkenissen en verschillen in hun leeservaring.

Online tools zijn te vinden op <http://www.wordle.net> of op <https://www.woordwolk.nl>

Mogelijke richtvragen voor de leerlingen:

- Wat vond je goed, boeiend of interessant aan het verhaal?
- Wat vond je niet goed aan het verhaal?
- Wat vond je moeilijk? Wat begreep je niet? Welke vragen bleven over na het lezen van het verhaal?
- Welke elementen doken herhaaldelijk op?

Suggestie 3: Persoonlijke mening

Leerlingen reageren in duo’s op enkele uitspraken van of over de auteur. De leerlingen motiveren in hoeverre ze het eens of oneens zijn met de uitspraak in relatie tot *Duivelskruid*. Na overleg in duo’s, worden de verschillende uitspraken kort besproken in de klasgroep. **Zie bijlage 3** voor citaten in kaartvorm. De citaten werden overgenomen van <http://jeugdletteratuur.org/auteurs/marita-de-sterck>

“Met haar boeken wil ze haar lezers begrip bijbrengen voor mensen die anders zijn.”

“In haar jeugdromans voert ze dan ook herkenbare jongeren op, die graag leven, maar tegelijkertijd onzeker zijn en vrezend gekwetst of verlaten te worden. Haar hoofdpersonages staan op de drempel van volwassenheid, maar zetten die stap soms moeizaam.”

“De antropologe Marita de Sterck spreekt ook in haar jeugdromans. Ze neemt oude verhalen op en benadrukt het belang van vertellen, ze focust op kantelmomenten in de levens van haar personages, en gaat in op de relaties tussen verschillende generaties.”

Marita de Sterck in De Leeswelp: “Als ouders op relationeel vlak ongelofelijk knoeien, hoe vindt de volgende generatie dan nog de moed om te springen? Mislukken in de liefde, faalangst, wat er allemaal scheef kan lopen in verschillende generaties... Ik vind het allemaal de moeite waard om narratief te verkennen.”

Suggestie 4: Leeskuintet

Aan de hand van een leeskuintet wisselen de leerlingen in groepjes van 4 à 5 leerlingen hun leeservaringen uit. *Zie bijlage 4* voor kaartensets.

De klas wordt verdeeld in groepjes van ca. 4 à 5 leerlingen. Elke groep krijgt één set spelkaarten. De leerlingen leggen de kaarten met de afbeelding naar boven open op hun tafel. In gedachten kiezen ze elk één kaart uit. Wanneer een leerling geen enkele van de afbeeldingen kan linken aan het boek, kiest hij/zij de joker en koppelt die aan een beeld naar keuze, zolang die maar in de categorie past.

Om beurten vertellen de leerlingen welke kaart ze uitkozen en waarom. Het is dus goed mogelijk dat meerdere leerlingen eenzelfde kaart kozen, maar ze op een andere manier met het boek in verband brengen. Na 10 minuten krijgt elke groep een nieuwe spelset, dus een nieuwe categorie afbeeldingen.

Suggestie 5: Sprekende voorwerpen

Ter voorbereiding van het klasgesprek zoeken de leerlingen een voorwerp dat zij associëren met het boek. In de klas geven de leerlingen in groepjes van ca. 4 leerlingen uitleg over de link tussen hun voorwerp en het verhaal.

Museumkamer over geluk en ongeluk, Huis van Alijn (<http://huisvanalijn.be/nl/>)

Met de hele groep wordt na afloop nagegaan of sommige leerlingen amuletten of geluksbrengers meebrachten, belangrijke voorwerpen voor omatan. Daar waar amuletten vooral bedoeld zijn om ongeluk (af) te weren, worden geluksbrengers vooral gebruikt om geluk op te roepen, te bespoedigen. Omatan bijvoorbeeld wilde absoluut haar Mariabeeldjes met gewijd water bij zich hebben, evenals haar paternoster, medailles en heiligenbeeldjes. Toen ze jonger was begruof ze kruiden onder de drempel en droeg ze kruidenstrengen om haar nek.

Na het klasgesprek leest de leerkracht enkele fragmenten uit het boek voor waaruit duidelijk blijkt hoe belangrijk sommige voorwerpen voor omatan zijn. Er wordt kort op de fragmenten ingegaan.

“De gestalte in de deuropening lachte, het klonk venijnig. Hij sloop dichterbij.

‘Ga weg.’ Tanne had willen roepen, maar het kwam er stil en krachteloos uit. Waar waren haar heiligenbeeldjes, medailles en paternosters’

De verpleegsters hadden alles wat Yara had meegebracht afgepakt en verstopt achter een stapel handdoeken in de kleerkast. ‘Die dingen maken u overstuur, mevrouw. Als u weer rustig bent, geven we ze terug.’ Maar hoe kon ze rustig worden als ze vastgesnoerd en als elke bescherming haar werd afgenomen?

Tanne concentreerde zich op het Mariaflesje in de kast. ‘Kom naar mij toe,’ smeekte ze binnensmonds. ‘Maria, hij kunt dat. Maak de kast open, vlieg naar me toe en verjaag de Boze. Gij weet hoeveel spijt ik heb, hoe groot mijn berouw is, minstens zo groot als mijn zonde. Nee, dat trek ik terug. Niet even groot als mijn zonde. Maar wel groot.

Maar hoe Tanne ook bad en smeekte, de kast bleef dicht.

Tanne schraapte haar keel. ‘Hoctus Boctus...’ in gedachten sloeg Tanne een averechts kruisteken.

De gestalte bevroor.

Ze haalde diep adem en siste: ‘Hoctus Boctus, een kalverstaart die gekraakt is’

Hij draaide zich om en liep naar de deur.

Ze herademde toen hij door de deur sloop en die achter zich sloot.” (blz. 50-51)

“Omatan drukte het flesje met beide handen tegen haar wang, haar hals, haar borst, haar buik. ‘Alleen Maria kan me helpen in mijn strijd met de duivel.’” (blz. 96)

“De schrik beet in haar keel. Er was een strakke wind opgestoken en hij woei uit de verkeerde richting. Had de Boze hier de hand in? Ze had nog meer kruidenstrengen en heiligenbeeldjes onder de drempel begraven en er ook nog onder de vensterbanken verstopt. De zolderkamer van haar dochter had ze dubbel en dik beveiligd.” (blz. 160)

Mogelijke vragen bij de fragmenten:

- Wat gebeurt er eigenlijk in het eerste fragment? Sluipt er echt iemand in omantans kamer of wat is er aan de hand?
- Waarom hecht omatan zoveel waarde aan die voorwerpen?
- Komt geloof in de magische kracht van voorwerpen vandaag de dag nog voor denk je? Hoe dan?
- Heb je zelf voorwerpen die je altijd bij je wilt hebben, of wanneer je X of Y doet?
- Wat vind je van de reactie van de verpleegsters? Wat vind je van hoe ze omatan toespreken? Hoe komt dat ‘mevrouwetje’ op omatan over denk je?
- ...

Eventueel bladert de leerkracht ter afsluiting door de foto's op de facebookpagina van *Duivelskruid* (<https://www.facebook.com/maritadesterckduivelskruid/>) met afbeeldingen van amuletten zoals ze vroeger gebruikt werden. Een bezoek aan het huis van Alijn is uiteraard ook een mogelijkheid.

3. ANALYSE

Bedoeling van de suggesties in deze rubriek: de leerlingen krijgen inzicht in de opbouw en diepere verbanden in het boek. Ze verdiepen hun leeservaring door middel van het literaire begrippenapparaat en door middel van een analyse van de narratieve bouwstenen van het verhaal.

Suggestie 1: Motto's

De leerlingen linken de **motto's** aan concrete verhaaldebeurtenissen, belangrijke thema's in het boek en concrete passages in het boek. De leerlingen werken in

duo's rond beide motto's of de motto's worden over de klas verdeeld.

Alleen de hoeveelheid maakt het gif (Paracelsus)

- ‘gif’: stof die een organisme schade kan toebrengen
Latijn: Dosis sola facit venenum (Paracelsus, 16de eeuw; een beroemd, maar tevens controversieel arts en theoloog. Hij wordt beschouwd als de eerste systematische botanicus.
- De link met omatan ligt voor de hand. Daar waar ze voor velen een ‘heks’ of ‘Madame Vergif’ was, kon ze met haar kruiden wel degelijk mensen helpen. Wantrouwen, onwetendheid en roddels gaven omatan een slechte naam. Anderzijds respecteerde omatan zelf ook niet altijd de stelregel van het motto.
- Thema en subthema's: volksgeloof, kruidengeneeskunde, magie
- In het boek: blz. 24, 29, 41, hoofdstuk 18 (blz. 92), 101, 118, 153 en 163

Abysus abyssum invocat - De afgrond roept de afgrond op

- Psalm 42:8 (Statenvertaling) De afgrond roept tot den afgrond op
- Dit motto verwijst naar het onkenbare stuk in jezelf waar potentieel de waanzin huist, de afgrond in jezelf dus, dat stuk waar je moeilijk greep op hebt. Daar waar omatan erdoor is gegrepen, weet Yara er net aan te weerstaan.
- Geloof en geloofswanen, waanzin

In hoofdstuk 31 (p.154) vind je een bijna letterlijke verwijzing naar dit motto:

“Ik draaide mijn gezicht om. Ik wou haar niet meer aankijken. Maar nu werd mijn blik naar binnen gezogen, naar de rand van een diepe, donkere kloof. Het was een lugubere plek, veel te dicht bij de afgrond. In mijn haast om er weg te komen, struikelde ik. Ik viel in het zand en gleeed langzaam maar zeker naar de richel toe. In de diepte van het ravijn school niets goeds. Wie daar op me wachtte, had de mond wijd open, de klauwen in de aanslag. Ik sloeg tot ik vrijkwam en stormde de kamer uit.”

Ook hoofdstuk 28 en 29 en blz. 69 kunnen met het motto in verband gebracht worden, zij het dan op een andere manier, namelijk vanuit het idee dat de ene misstap gemakkelijk naar de andere leidt. Op een bepaald moment is er dan geen weg meer terug. Zo gaat Omatan tot het uiterste om haar eerste kind (van de dood) te redden. Hiertoe verliest ze niet alleen zichzelf, haar eerstgeborene, maar bijna iedereen die haar dierbaar is: Leon, haar ouders, haar broer, Iris, en later ook Yara voor een deel.

Suggestie 2: Thematiek en motieven

De leerlingen bepalen aan de hand van enkele fragmenten het **hoofdthema** van de roman *Duivelskruid*. Zie **bijlage 5** voor fragmenten bij het thema ‘geloofswanen’. De fragmenten komen allemaal uit hoofdstuk 11 waarin dokter Schepers als spreekbuispersonage optreedt. Ook hoofdstuk 13 Een oude bekende biedt veel aanknopingspunten voor dit thema. In een tweede beweging koppelen ze wat ze over de duivel leerden in *Duivelskruid* aan de informatie in het artikel in **bijlage 5**.

In kleine groep (ca. 4 leerlingen) denken ze vervolgens na over **thema’s** die **naast** geloofswanen en bezetenheid nog aan bod komen. De leerkracht kan ook vragen de thema’s te linken aan concrete motieven, als dat begrip gekend is. Bij elk thema dat ze noemen moeten ze minimaal één tekstfragment kunnen aanwijzen.

Mogelijke vragen:

- Welke thema’s komen er, naast geloofswanen, nog meer aan bod in het boek?
- Wat wordt er rond die thema’s aan boodschap meegegeven?
- Waar in het boek vind je dat bijvoorbeeld terug? Is er een passage die illustreert wat je zegt?
- Worden die thema’s ondersteund door concrete motieven?

(T = thema; M = motief; LM= leidmotief)

- (T) Bezetenheid & (geloofs)wanen, psychose
- (T) Liefde en verliefdheid
- (T) Menselijke relaties
- (T) Pamperende aanpak versus volwassen, respectvolle omgang met ouderen in de gezondheidszorg
- (T) Spanningsveld alternatieve en klassieke geneeskunde

- (T) Relativiteit van perceptie
- (T) Cyclische tijd (alles herhaalt zich)
- (T) Kracht van verhalen
- (M) bangmakerij in de (geloofs)opvoeding
- (M) amuletten, talismannen (volks geloof)
- (M) (angst) voor de duivel, het kwade, de Boze, de tegenstander, de vijand...
- (M) dood en begrafenisrituelen versus leven
- (M) natuur en landschappen, bomen (en hun symbolische betekenis) en kruiden (en hun geneeskrachtige werking)
- (M) leugen/kwaadsprekerij/roddel versus waarheid
- (M) eigengereide, kritische meisjes
- (M) dieren (versus mensen)
- (M) tijd (verleden, heden, toekomst, generaties)
- (M) erfelijkheid versus eigen wil
- (LM) “Hoctus Boctus, een kalverstaart die gekraakt is. Een beest zonder staart kan zijn gat niet beschermen.”

Na het bespreken van de antwoorden en de passages, beluisteren de leerlingen de **radioreportage** ‘De duivel in de katholieke kerk’, in de reeks *Interne keuken* (Radio 1, 14/06/2014). De reportage is te vinden via het VIAA, het Archief voor Onderwijs, <https://onderwijs.hetarchief.be/>¹

Oriënteren

De leerkracht houdt een kort gesprek over de luistergewoontes van de leerlingen.

Mogelijke vragen:

- Wat beluisteren ze?
- Via welk medium?
- Zijn er leerlingen die nog vaak naar de radio luisteren?
- Welke programma’s beluisteren ze dan? Kent iemand het programma *Interne keuken* van Radio 1?
- Welk beeld hebben ze van die radiozender?
- En van de luisteraars van radio 1?

De leerkracht geeft kort wat uitleg over het programma. *Interne keuken* is een wekelijks programma op zaterdagochtend van 11.00-13.00u. Gasten van dit programma hebben gemeenschappelijk dat ze recent een boek publiceerden waarover de interviewers met hen in gesprek gaan. De titel verwijst naar het feit dat er doorheen het programma een maaltijd wordt geserveerd.

Het stukje waarnaar zij zullen luisteren heet ‘De duivel in de kerk’, naar het boek van Mathijs Lamberigts, professor geschiedenis van Kerk en theologie (KULeuven) en duurt 21 minuten. De professor gaat in op verschillende vragen over de plaats van Satan in het katholieke geloof: Wie is die duivel eigenlijk? Is het een persoon? Of is de duivel een metafoor voor het kwade? En als God oppermachtig is, waarom verdraagt hij dan de prins der duisternis naast zich? Waar is satan aan het werk? Zouden mensen die door de duivel bezeten zijn geholpen zijn met exorcisme?

De leerlingen krijgen de opdracht op de volgende vraag een antwoord te formuleren: Op welke twee manieren wordt/werd de duivel in het katholieke geloof voorgesteld?

Daarnaast noteert elke leerling minimaal 1, voor hem/haar, interessant punt uit de reportage.

Vorbereiden

De leerlingen vertellen kort op welke manier de duivel in het boek *Duivelskruid* aan bod komt.

Mogelijke vragen:

- Hoe stelt omatan zich de duivel voor?
- Wat doet de duivel met omatan?
- Komt de duivel nog op een andere manier als een gedrocht/monster aan bod in het boek?

Belangrijke passages zijn te vinden op blz. 11, 35, 48, 56, 69, 97 en 152. Meestal stelt omatan zich de duivel als een persoon voor, zij het in een monster- dan wel mannengedaante. Soms lijkt de duivel ook wel bezit te hebben genomen van anderen dan omatan, zoals van de pastoor (blz. 48), van Leon (blz. 152) en van het beest dat Yara’s schapen verscheurt.

Uitvoeren

De reportage duurt vrij lang. De leerkracht kan ervoor kiezen om tussendoor te stoppen en de hierboven genoemde punten al kort aan te halen.

Reflecteren

De leerlingen beschrijven hoe ze zélf denken over enkele van de in *Duivelskruid* aangesneden thema’s. Ze doen dit aan de hand van een **stellingen spel** (bijlage

6). De stellingen zijn uitspraken van personages uit het boek. De leerlingen kiezen zelf 3 stellingen uit waarover ze willen discussiëren. Elke leerling krijgt drie kaarten: rood (niet mee eens), groen (mee eens), blauw (wel en niet mee eens). Indien de leerkracht beschikt over iPads of wanneer de school het gebruik van de smartphone toestaat, kan de stemming online gebeuren, bijvoorbeeld via www.mentimeter.com

Suggestie 3: Personages en onderlinge relaties

Met de klas overloopt de leerkracht de volgende vragen:

- Wie bedoelt Yara met de ‘hij’ in de laatste zin van de proloog?
 - “En hij dus ook?” (blz. 10)
- Wat zou jij antwoorden indien Yara die vraag aan jou stelde?
- Geloof jij in de hel? Yara in elk geval niet.
- Op welke manier verenigt Yara oud en nieuw, verleden, heden en toekomst in zich?
- Heeft omatan Leon en Alma iets voorgelogen toen ze zei zwanger te zijn?
 - “Je hebt me toch niet belogen?” (blz. 101)
 - “Misschien was haar kinderloosheid een straf. Ze had Leon en Alma belogen en bedrogen.” (blz. 105)
- Wie is/zijn volgens jou het/de hoofdpersonage(s) van het verhaal? Waarom?
- In welke situatie(s) zou je anders gereageerd hebben dan het/een van de hoofdpersonages? Hoe dan?
- Welk personage boeide jou het meest? Waarom?
- Welk personage vond je (het minst) sympathiek? Waarom (niet)?

Hoofdpersonages:

- Omatan, Tanne, Anneke Tanneke, madame Vergif
- Yara
- De duivel, de Boze, de vijand en tegenstander van omatan

Nevenpersonages

- Theofiel, opa van Toon, grafdelver van het dorp en eerste ‘lief’ van omatan
- Toon, kleinkind van Theofiel en lief van Yara
- Mien, de oude kruidenvrouw van wie omatan het vak leerde
- Alma, boezemvriendin van omatan toen ze jong was

- Leon, omatans echtgenoot
- Erica, omatans eerste, overleden kindje
- Iris, moeder van Yara, dochter van Tanne en Leon
- Nelson, verpleger-verzorger in het ziekenhuis
- Pater Charles
- Stef, boswachter en werkgever van Yara

Achtergrondfiguren

- Elias, vader van Yara
- Esther (vrouw uit het mortuarium, proloog)
- Siska, moeder van omatan
- Kobe, broer van omatan
- Sofie, vrouw in de ziekenhuiskamer naast omatan
- Dokter Schepers

Suggestie 4: Structuur/opbouw

De hoofdstukken uit het verleden en het heden wisselen elkaar af. De proloog is eigenlijk het einde van de vertelde geschiedenis of de fabel. Met het laatste hoofdstuk wordt de cirkel rondgemaakt: we zijn terug bij de dood van omatan.

Doorheen het boek wordt duidelijk hoe het verleden zich herhaalt of **spiegelt** in het heden; er zijn immers veel gelijkenissen te vinden tussen bijvoorbeeld omatan en Yara, maar ook tussen wat er gebeurt met de schapen en met de personages...

In duo's gaan leerlingen op zoek naar (minimaal) één extra voorbeeld van hoe de auteur via deze spiegelingen aantoont dat alles met alles verbonden is: heden, verleden en toekomst. De leerkracht geeft eerst zelf enkele voorbeelden om de leerlingen op weg te helpen.

Enkele voorbeelden:

blz. 21 & 25	<p>‘Zij is de oudste en slimste ooi, de dames houden hier de boel bij elkaar.’ (...)</p> <p>‘Ik was altijd jaloers als ik een gewoon gezin zag. Ik had alleen maar een moeder. En toen omatan alsnog opdook, wilde mijn moeder dat ze meteen weer zou verdwijnen. Ze zegt dat omatan gestoord is.’</p>	Yara's familie bestaat ook uit sterke vrouwen. Pas met Yara wordt de negatieve relatie met mannen doorbroken: Yara is klaar voor het leven, voor een leven met Toon.
blz. 109	<p>Maar haar lichaam spartelde al niet meer tegen, het liet begaan, het werkte zelfs mee. Tanne beet op haar lip om het niet uit te schreeuwen. Toen ze de derde keer was gekomen, begon het te schrijnen. Het was genoeg geweest, maar hij hield niet op. (...)</p> <p>Tussen een van de blaadjes danste een vliegje mee. Op en neer deinde het vliegje, heen en weer, machteloos, leeggezogen, niets meer dan droog vel en dorre pootjes.</p>	Omatan is net als het vliegje machteloos.
blz. 126	<p>Ik wist dat deze ooi niet genoeg melk had voor drie en dat ze het kleinste lammetje zou verstoten. Voorzichtig hielp ik het derde lam met de verloskoordjes mee naar buiten. Het was een mager, fragiel beestje. (...)</p> <p>‘Hoor je hem?’ fluisterde ik in haar oor. ‘Hij heeft je nodig. Jij maakt het verschil. Ik bleef fluisteren, net zolang tot de ooi haar pleeglam even zorgvuldig likte als haar eigen lam.</p>	Yara's moeder Iris werd door haar moeder, omatan, emotioneel verwaarloosd. Uiteindelijk werd ze in een pleeggezin geplaatst.
...

Na de voorbeelden van de leerlingen staat de leerkracht stil bij de spieglfunctie van hoofdstuk 17. Daar is het alsof de duivel zelf aan het werk is geweest: verschillende schapen worden zomaar gedood, niet uit overlevingsdrang, maar uit pure 'wellust'. Het meedogenloze van 'het beest' weerspiegelt zich in Tannes meedogenloze omgang met Leon en Alma, alsook in hoe ze de duivel in zichzelf tekeer voelt gaan. Ook in Leons gedrag op het ven weerspiegelt dit 'duivelse gedrag'. En net zoals niet duidelijk is wélk beest de schapen doodde, wordt in het boek geen uitspraak gedaan over wat omatan echt ziet en wat een waan is.

Naast 'spiegeleffecten' zitten er ook veel **contrasten** in het boek. Ook hiervan zoeken de duo's naar enkele extra voorbeelden.

Enkele voorbeelden:

Tijdens het klasgesprek gaat de leerkracht na aan welke 'kant' leerlingen zich het meest situeren om uiteindelijk tot volgende slotvraag te komen: is het wel nodig en/of mogelijk om één kant te kiezen?

Suggestie 5: Taalgebruik/stijl

De leerlingen illustreren de volgende uitspraak met voorbeelden uit *Duivelskruid*.

De stijl van Marita de Sterck is sterk **lichamelijk en zintuiglijk**. Ze laat haar personages vaak in de ik-vorm aan het woord, wat persoonlijke verhalen oplevert. Dat ze graag met **verschillende taalregisters** speelt, versterkt dit. Overigens gebruikt ze in haar romans **krachtige metaforen**. <http://jeugdletteratuur.org/auteurs/marita-de-sterck>

blz. 23	Een ooi zou nooit iets verstoppen voor haar lam. Ze was er simpelweg niet toe in staat.	dieren versus mensen
blz. 27	'Ik heb alles in huis om mezelf te genezen. Geef me mijn wonderolie.' (omatan) « 'Je hebt echte medicijnen nodig, geen vuiligheid.' (Iris)	kruidengeneeskunde versus klassieke geneeskunde
blz. 54	'Die dokters hier luisteren niet echt, en na een minuut stuiven ze ervandoor. Als ik de mensen zo zou behandelen, zou er nooit iemand genezen.' (omatan)	kruidengeneeskunde versus klassieke geneeskunde
blz. 51	Tanne staarde van zijn zwarte gezicht naar zijn witte kleren. (...) Niets aan hem was scherp. Zachte wangen, ronde ogen, warme handen, lieve glimlach. Maar de Boze kende vele listen. Ze moest zeker zijn dat hij de duivel niet was.	uiterlijk versus innerlijk
blz. 66	'Met u wil ik wel praten. In dat ziekenhuis loopt er niet één serieuze gelovige rond.' 'Is er geen pastoor?' 'Die snotneus heeft niet één oorlog meegemaakt.' Toon glimlachte. Het was zijn idee geweest om op zoek te gaan naar een wat oudere gelovige die omatans gevecht met de duivel niet zou afdoen als waanzin. (...) 'Misschien kan hij ons wel helpen. Die twee delen een wereld waar wij buiten staan.'	oud versus jong oud versus hedendaags wereldbeeld
...

Enkele voorbeelden:

blz. 12	De wilg paste haar als een oude jas, leek op maat van haar knokige lijf gemaakt.
blz. 13	Ze had geleerd hoe fijn het was om met je voeten te wriemelen tot de modderige bodem je voetzolen likte en de slijkerige prut tussen je tenen drong.
blz. 32	Ze stampvoette. 'Zo lang! Daar heb ik geen goesting in.' Moeder Siska greep haar dochters oor en draaide het om. 'Kijk niet zo frank naar mij!' Ze duwde Anneke Tanneke de deur uit. 'Een dodenwake is heilige burenplicht. Ge gaat, en ge gedraagt u.'
blz. 46	In de koele, schemerige kerk stond meneer pastoor hen op te wachten. 'Welkom, mijn schaapjes, op dit belangrijke moment in uw leven. Ga zitten, hier, dicht bij de preekstoel.' Hij beklom de treden van de preekstoel, leunde met zijn ellebogen op de rand en monsterde zijn kudde. Anneke Tanneke zat half onder de preekstoel en moest haar nek strekken om meneer pastoor te kunnen zien. Zijn onderkinnen trilden als gelei.
blz. 47	Nu ze erop lette, hoorde ze meneer pastoor blaffen, of beter: hij kefte, zijn tong huppelde in zijn mond.
blz. 75	Er zat vuur in zijn stem, zijn woorden stroomden over haar heen als warm water.
blz. 114	'Ik blijf praten, blijf jij luisteren.' Zijn warme, hese stem kroop door de holte naar binnen, streek mijn enkel, wandelde over mijn been naar boven, omwikkelde mijn buik, mijn borst, wond zich om mijn keel en kustte mijn lippen. Ik greep me vast aan zijn stem als aan een touw en liet me traag naar beneden trekken. Ik liet hem niet los.
...	

4. PERSOONLIJKE VERWERKING

Bedoeling van de suggesties in deze rubriek: de leerlingen verwerken de thema's uit het boek op een persoonlijke, creatieve, al dan niet talige manier. De ene suggestie is inhoudelijk en/of talig uitdagender dan de andere. Op die manier kan zowel een talig sterke of minder sterke klas met de opdrachten aan de slag.

Suggestie 1: Interview

Leerlingen interviewen naar aanleiding van de beroepen in het boek een beoefenaar van dat beroep. Het kan gaan om een schaapherder, priester, dokter, homeopaat, osteopaat, psychiater/psycholoog, reisleader, verpleger, sociaal-assistent of maatschappelijk werker, leerkracht, kinesist, begrafenisondernemer, grafdelver of boswachter. Liefst een echt gesprek, geen fictief interview.

De leerkracht beslist zelf of de leerlingen individueel of in duo's werken en of het verslag schriftelijk dan wel mondeling (in de vorm van een jobbeurs, beroepenbeurs of studiekeuzebeurs) moet gebeuren. Wél belangrijk is de persoonlijke interesse van de leerlingen.

De bedoeling van het interview is zicht te krijgen op wat het beroep inhoudt, wat de voor- en nadelen ervan zijn, hoe je er best op voorbereidt... Leerlingen gaan zélf naar een persoon op zoek, maken concrete afspraken... en oefenen hiermee hun zakelijke communicatievaardigheden.

In de klas kan, als inleiding op de opdracht, ingegaan worden op het soort vragen die je tijdens een interview kan stellen. Bij wijze van voorbeeld kan een interview met de auteur Marita de Sterck gelezen en besproken worden: soorten vragen, goede vragen, doorvragen...

Voorbeelden hiervan zijn te vinden op

- Schriftelijk interview
 - (1/12/2012) <https://www.leesplein.nl/jongerenliteratuurplein/auteurs-en-illustratoren/interview/marita-de-sterck/143>
 - (31/5/217) <https://www.hebban.nl/spot/literatuurclub/nieuws/interview-met-marita-de-sterck>
- Mondeling interview
 - (20/10/2012) <https://radio1.be/beest-bed>
 - (24/08/2018) <https://www.nporadio4.nl/opium/uitzendingen/591674:2018-08-24-opium>

Suggestie 2: (magische) kruidenthee

Yara vindt troost in thee die omatan voor haar zet. Geen thee uit ‘zakjes’, maar zelf samengestelde thee.

Omatan legde een kruidenstreng op tafel. Ook zonder te kijken wist ik wat ze er nu uit viste: **ijzerhard**, **valeriaan** en **citroenmelisse**. Haar recept zat in mijn vingers. (blz. 14)

De leerlingen brouwen hypothetisch een ‘magische thee’ vanuit de eigenschappen die ze voor zichzelf of iemand anders willen. Ze gebruiken hiervoor

- het naslagwerk van Marcel de Cleene en Marie-Claire Lejeune (1999). *Compendium van rituele planten in Europa : botanisch, cultureel, gebruik* van. Gent: Stichting Mens en Cultuur
- websites
 - <https://www.tuinkruiden.net/lijs-kruiden-spiriteel-gebruik/> en <https://www.tuinkruiden.net/duivelse-kruiden-gevaarlijke-krachten/>
 - [http://www.kerktuinnpbwassenaar.nl/legendeplanten_etc/anti-diabolische_planten.htm](http://www.kerktuinnpbwassenaar.nl/legendeplanten_etc/anti-diabolische_planten/anti-diabolische_planten.htm) en http://www.kerktuinnpbwassenaar.nl/legendeplanten_etc/volksgeneeskunst/volksgeneeskunst.htm

Suggestie 3: Sms-verkeer

De leerlingen werken in duo's. Leerling A schrijft minimaal 5 sms-berichten uit die Yara naar Toon stuurt in de loop van het verhaal. De berichten moeten de volledige vertelde tijd beslaan: van het moment dat Yara hem leert kennen in hoofdstuk 2 tot het moment dat ze hem op de parking van het funerarium ziet staan

(proloog). Leerling B schrijft een antwoord op elk sms-bericht.

Suggestie 4: Duivels verbeeld

De leerlingen zoeken ter voorbereiding van deze activiteit een afbeelding van een duivel. Uit welke cultuur, uit welk geloof de afbeelding afkomstig is, maakt niet uit. Het kan zowel gaan om een afbeelding/foto van een schilderij, een beeldhouwwerk, een reliëf, altaarstuk... Voorwaarde is evenwel dat het geen populaire cultuur is (bijvoorbeeld muziek, film, tekenfilm...), die komt aan bod in suggesties 7 en 8.

In de klas worden de afbeeldingen van de leerlingen bekeken. Ook de leerkracht bracht enkele afbeeldingen mee (**bijlage 8**).

Mogelijke vragen voor het klasgesprek:

- Wat hebben de afbeeldingen gemeenschappelijk? Wat is er verschillend?
- Aan welk geloof of welke cultuur kan het kunstwerk gelinkt worden?
- Weet je iets meer te vertellen (over die cultuur, het geloof, het werk)?
- Wat was de bedoeling van het schilderij, het beeldhouwwerk...?
- Welke gevoel roept het kunstwerk bij jou op?
- Wat jaagt mensen blijkbaar angst aan? Vroeger? Nu?
- Wat jaagt jou persoonlijk duivelse schrik aan? Of zoals pater Charles aan Yara vraagt: “Wat maakt u bang?” (blz. 68)

Nadien verbeelden leerlingen op een zelfgekozen manier (visueel, auditief, audiovisueel, tactiel) wat hen ‘duivelse schrik’ aanjaagt. Een samenwerking met de leerkracht plastische opvoeding/ckv ligt hier voor de hand.

Suggestie 5: Volksverhalen

De leerlingen gaan op zoek naar een volkssage of ander volks verhaal uit de eigen streek. De leerkracht kiest zelf of ze hiervan een individuele of een groepsopdracht maakt.

Bij een individuele opdracht vertelt elke leerling op een spannende, geanimeerde manier haar/zijn verhaal aan

een kleine groep medeleerlingen. Fijn zou zijn indien de klas enigszins wordt ‘omgebouwd’ tot een sfeervolle vertelklas of –hoek.

Bij een groepsopdracht kunnen de leerlingen meer doen dan enkel vertellen. Al naargelang de talenten in hun groep werken ze een kamishibai uit (prozatekst), spelen ze het verhaal uit (toneeltekst) of maken ze er verteltheater/ een hoorspel van (eventueel naar het voorbeeld van de luistercd’s van het Geluidshuis: verteller, bruintage en muziek, personages die de dialogen expressief voorlezen)

De leerkracht geeft de leerlingen een goede bron mee:

- 1 van de delen van *Op verhaal komen* van Stefaan Top (Leuven: Davidsfonds/literair). Elk deel bundelt sagen uit een Vlaamse provincie.
- Marita de Sterck (2010). *Bloei*. 60 volksverhalen uit de hele wereld die van meisjes vrouwen maken.. Antwerpen: Manteau. (bijvoorbeeld ‘Hoe Trineke door de pekduivel werd gepakt’)
- Marita de Sterck & Jonas Thys (ill.) (2017). *Wreed schoon. Volkssprookjes op reis*. (bijvoorbeeld ‘Met de duivel getrouwd’)

Of de leerlingen zoeken een duivelssage op de website van de Vlaamse volksverhalenbank. http://volksverhalenbank.be/mzoeken/zoeken_Subset.php?StartRow=925&MaxRows=25&Zoek=Corpus&Term=MHERM.20E

Suggestie 6: Duivelse uitdrukkingen

De leerlingen werken een stripverhaal uit rond een situatieschets waarvan het startpunt een Nederlandse uitdrukking met ‘duivel(s)’ is.

Leerlingen die minder goed kunnen tekenen of wanneer samenwerking met een leerkracht plastische opvoeding niet mogelijk is, kunnen met een online strip-tool werken zoals bijvoorbeeld <http://storybird.com>, <http://www.pixton.com/nl> of <http://stripgenerator.com/strip/create>. Vooral Pixton is didactisch sterk uitgewerkt met mogelijkheden tot reviseren en evalueren.

Uitdrukkingen zoals geïnventariseerd op <http://www.woorden.org/spreekwoord.php?woord=duivel>:

- advocaat van de duivel spelen.(=een mening geven

waar je het zelf niet mee eens bent, maar die je geeft om reacties uit te lokken.)

- alle duivels uit de hel vloeken (=heftig vloeken)
- als je van de duivel spreekt, trap je hem op zijn staart (of: zie je zijn staart) (=degene waarover men spreekt, laat zich dikwijls op dat moment zien)
- bij de duivel te biecht gaan (=bij de vijand om raad gaan)
- dat mag de duivel weten (=dat weet ik niet)
- ledigheid is des duivels oorkussen (=niets te doen hebben leidt tot misdaden)
- loop naar de duivel/maan/pomp (=ga weg!)
- te dom zijn om voor de duvel/duivel te dansen (=heel erg dom zijn)
- twee geloven op een kussen daar slaapt de duivel tussen (=als twee personen van een verschillend geloof trouwen, gaat het zelden goed)
- voor geld kun je de duivel doen dansen (=met geld kun je alles gedaan krijgen.)
- zuivel op zuivel is voer voor de duivel (=in de middeleeuwen gebruikt om mensen van hekserij te beschuldigen, wanneer zij zuivel op zuivel op hun brood deden.)
- tekeergaan als een duivel in een wijwatervat (= erg wild en gewelddadig tekeergaan)
- iemand de duivel aandoen (= iemand pesten)

Suggestie 7: Duivel-playlist

De leerkracht leest ter inleiding van deze suggestie een fragment uit hoofdstuk 29 voor. Het fragment wordt kort besproken vanuit de vraag wat omatan hier precies bezielde: Wat wilde ze? Wat deed ze daarvoor? Wat betekende die belofte voor haar? En voor hoe ze haar leven leidde?...

‘Ik kon mijn kind niet opgeven, Iris. Ik moest nog iets proberen, het allerlaatste. Als ik het u vertel, zult ge kwaad worden. Dan loopt ge hier weg en wilt ge mij nooit meer zien.’

Mijn moeder aarzelde. ‘Zeg het toch maar.’

‘Ik heb de Boze geroepen, met alle middelen die ik kende.’

Mijn moeder stond op. ‘Begin nu niet weer over de duivel. We zouden eindelijk eens serieus over vroeger praten.’

Omatans wangen gloeiden. ‘Hij kwam, de duivel zelf kwam naar me toe. Ik had hem een voorstel gedaan dat hij niet kon weigeren. Ik had hem beloofd dat hij mij kon krijgen, mijn lijf én mijn ziel, voor eeuwig en altijd, als hij mijn kind uit de dood zou terughalen.’ Mijn moeder liep naar de deur. ‘Ze spreekt weer wartaal. Ik kan er niet meer tegen.’ Ik fluisterde: ‘Blijf toch luisteren, nu ze eindelijk praat.’

Mijn moeder aarzelde bij de deur, maar kwam toen terug en ging weer zitten. Dokter Schepers was in onze richting opgeschoven, zijn notitieboekje lag op de grond.

‘De Boze pakte mijn lijf, keer op keer. Daarna rukte hij mijn ziel uit mijn lijf. Maar het was niet genoeg. Mijn kind bleef dood. Toen heb ik de zweep uit de stal gehaald en mezelf gegeseld, tot het bloed van mijn rug droop. Maar ook dat was niet genoeg. De duivel wil altijd meer.’ Omatan sloeg haar handen voor haar gezicht. ‘Vergeef me, Iris. Ik heb hem daarna nog iets beloofd. Dat had ik nooit mogen doen.’

‘Als je mij om vergeving zou vragen omdat je mij zo’n afschuwelijke kindertijd hebt bezorgd, dan zou ik dat appreciëren. Maar met die hocus pocus met Erica heb ik niets te maken. Ik was toen nog niet eens geboren.’ Mijn moeder stokte. Ook ik hield mijn adem in. Er begon me iets te dagen. Ik duwde de gedachte weg, maar ze bleef terugkeren.

Mijn moeder fluisterde: ‘Wat heb je hem daarna nog beloofd?’

Omatan kreunde. ‘Ik heb hem mijn volgende kind beloofd. Ik dacht: ik wil toch geen ander kind meer, ik wil alleen mijn eerste terug.’

Mijn moeder kromp in elkaar. ‘Hoe kon je?’

Ik kroop van de vensterbank en legde mijn arm om haar heen. Ze huilde niet, maar ik zag dat de tranen brandden. Ik wist hoe dat voelde. Als zand in de ogen. (blz. 144-145)

In zekere zin verkocht omatan haar ziel aan de duivel, ze deed hem een onmogelijke belofte. **Je ziel aan de duivel verkopen of door de duivel muziek ingefluisterd worden** is ook in de muziek een geliefd motief. De leerkracht vertelt het verhaal van de een of andere duivelskunstenaar.

Bijvoorbeeld over Giuseppe Tartini, een 18de-eeuwse componist, die naar eigen zeggen in zijn dromen de duivel een wondermooi stuk hoorde voorspelen. Toen hij ontwaakte probeerde Tartini het stuk na te spelen, maar dit lukte niet. Tartini besloot die dag toch muziek op papier te zetten, zijn Duivelssonate 423. Naar verluidt was Tartini zelf des duivels omdat het door hem gecomponeerde stuk bij lange na niet leek op zijn droommuziek. (<https://klassiekemuziek.tv/tartini-duivelssonate/>)

Of over de bluesgitarist Robert Johnson waarvan gezegd wordt dat hij zijn ziel aan de duivel had verkocht om als geen ander gitaar te kunnen spelen. Hij bezingt zijn relatie met de duivel onder andere in ‘Me and the devil blues’.

Naar analogie met het radioprogramma De zomer van 2018 met het thema ‘De duivel’ (23 augustus ’18, 9.00-11.00u) en/of het interview met en de muziekkeuze van Marita de Sterck op Opium Radio op 24 augustus 2018 (22:30 - 00:00) stellen de leerlingen zelf een **diabolische play-list** samen (bijlage 9). Het kan gaan om muziek die duivels klinkt en/of de duivel ter sprake brengt en/of over het kwade in de wereld gaat. Indien mogelijk wordt met de leerkracht muziek samengewerkt.

Suggestie 8: Duiveluitdrijving

De leerkracht leest ter inleiding van deze activiteit een stukje uit hoofdstuk 13 voor.

Pater Charles presenteerde ons een koekje. ‘Wat maakt u bang?’

Ik schrok. Hij keek ook mij aan. Ik ontvluchtte zijn blik. Door het raam zag ik Toon in het park een sprintje trekken. Vanop afstand leek het ineens zo raar dat we alleen maar maten waren.

Omatan sopte haar koekje in haar thee. ‘Van kindsbeen af ben ik bang voor de duivel. Hij zat in de kelder, op de zolder, in de beerput, in het kolenhok, zelfs in de kerk, want hij was in de preekstoel uitgekerfd. **Hij zag er zo venijnig uit, met zijn scherpe tanden en klauwen. (1)** En hij had het op mij gemunt.’

Ik realiseerde me niet dat ik mijn hoofd schudde, tot pater Charles me vragend aankeek.

Ik barstte los: 'Ik vind het misdadig dat je kinderen zo erg de daver op het lijf jaagt met de duivel dat ze er hun leven lang last van hebben. Als de mensen alleen maar geloven omdat ze doodsbang zijn, dan is dat geloof niets waard.'

Hij knikte, het was niet duidelijk of hij het met me eens was of vond dat ik iets interessants had gezegd. Hij draaide zich weer naar omatan.

'Wat gebeurt er als de duivel naar u komt?'

'Hij dringt bij me naar binnen. Hij neemt me, als een man.' (2)

Ook dat nog. Ik bloosde in omatans plaats.

Omatan hoestte. 'Ik verzet me, maar ik kan niet tegen hem op. Hij wil me de afgrond in sleuren.'

'U zit hier nog.'

'Dat is waar, het lukt hem voorlopig niet. Omdat ik **dag en nacht vecht.'** (2)

'Hij beheerst uw leven, vernietigt uw geluk.'

'Hij maakt me kapot.'

Met open mond hoorde ik hun conversatie aan. Mijn hoofd ging heen en weer, als volgde ik een tennismatch op de televisie. De wakkere omatan die ik al wekenlang miste, was weer terug. Ik hoopte dat ze zo zou blijven als we het klooster verlieten.

Omatan vouwde haar handen samen. **'Kunt u de duivel uitdrijven met Latijnse gebeden en gewijd water?'** (3)

Hij glimlachte. 'Zoals in de films?'

Omatan keek hem hoopvol aan. **'Ze zeggen dat er priesters zijn die dat kunnen.'** (4)

Hij zweeg.

'Zeg dan ja!' wou ik roepen. 'Wat je ook zegt of doet, omatan gelooft je. Als jullie die afschuwelijke duivel lanceren, neem hem dan tenminste ook terug!' Maar ik zweeg.

'Stel dat u niet met hem vecht.'

Omatan keek op. 'Dat kan ik me niet voorstellen.'

'Dan zou u rust krijgen. Maar als u die rust had, dan zou u hier niet zitten, niet met mij praten, niet nadenken over wat er is gebeurd. Zou u de duivel missen?'

Omatan blies. **'Maar enfin. Ik wil hem echt kwijt!'** (5)

'Uw leven zou er heel anders uitzien zonder het spektakel dat hij maakt. Maar wie het nodig heeft om zo hard te roepen en te tieren, die is volgens mij niet echt machtig, niet echt sterk. Pak hem zijn kabaal af en er schiet niets van hem over.'

'Denkt u dat ik zijn macht overschat?'

'Alleen u kunt dat weten. **Waarom komt de duivel juist naar u?'** (6)

'Om me te straffen voor de ravage die ik heb aangericht.'

'Ravage, dat is een groot woord.'

'Wat is het ergste dat een vrouw haar man kan aandoen?'

'Ik ben nooit getrouwd geweest.' Pater Charles glimlachte. 'Maar natuurlijk ben ik wel eens verliefd geweest. Ik denk dat het te maken heeft met bedrog, met het kapotmaken van vertrouwen.'

'En wat is het ergste dat een moeder haar kind kan aandoen?'

'Misschien gaat het om hetzelfde?'

Ik schoof nog meer naar het puntje van mijn stoel.

Nog even en ik lag op de grond.

(blz. 68-70)

In een klasgesprek gaat ze na of exorcisme een thema is dat leerlingen boeit? Kennen ze er films rond? Wat vinden ze van dergelijke films?

Daarna bekijken de leerlingen de trailers van 6 klassieke 'duivelfilms' zoals besproken in het Knack Focus-artikel van 23 oktober '13: 'Zes keer duivel in de film', een artikel van Stefaan Werbrouck. Het gaat om volgende films:

- The exorcist (William Friedkin, 1973)
- Legend (Ridley Scott, 1985)
- Rosemary's baby (Roman Polanski, 1968)
- The omen (Richard Donner, 1976)
- Faust (F.W. Murnau, 1926)
- Häxan (Benjamin Christensen, 1922)

De helft van de leerlingen gaat, in groepen van 4, verder aan de slag met The exorcist; de andere helft met Rosemary's baby.

De leerlingen gaan na in hoeverre de film overeenkomt met wat omatan overkomt en hoe in de katholieke kerk ooit over duiveluitdrijving werd gedacht. Leidraad hierbij zijn onderstaande vragen bij de markeringen in het fragment uit hoofdstuk 13 . Behalve de trailer kunnen de leerlingen ook gebruik maken van het internet

om extra informatie op te zoeken. Idealiter krijgen de leerlingen deze opdracht in een ict-lokaal zodat vragen verdeeld kunnen worden onder de leerlingen.

- (1) Hoe toont de duivel zich? Hoe ziet hij eruit?
- (2) Hoe lijdt de bezetene onder de duivel?
- (3) Hoe wordt de duivel uitgedreven?
- (4) Wie moet de duivel uitdrijven?
- (5) Wil de bezetene de duivel zelf ook kwijt? Zo niet, waarom niet?
- (6) Waarom is de persoon bezeten door de duivel?

Na ca. 30 minuten wisselen twee groepen informatie uit (2x 4 leerlingen). Behalve antwoorden vergelijken, bepalen de leerlingen welke film ze het liefst zouden bekijken.

In een afrondend klasgesprek wordt de problematiek besproken. Gezien de complexiteit van de problematiek is het aan te raden om hierbij samen te werken met de leerkracht godsdienst, islam of zedenleer. Ook worden de stemmen geteld. De film met de meeste stemmen wordt, indien de leerlingen hier niet te gevoelig voor zijn, klassikaal bekeken.

Mogelijke vragen:

- Vinden duiveluitdrijvingen vandaag nog plaats?
- Kunnen ze hun antwoord staven met een artikel, een reportage?
- Wat vinden de leerlingen daarvan?
 - Geloven ze dat iemand 'bezeten' kan zijn door een demon of is dit gewoon een waanvoorstelling?
 - Wie kan die mensen daar het beste bij helpen volgens hen?
- ...

The Exorcist (William Friedkin, 1973)

Plot: Pater Lankester Merrin (Max Von Sydow) laat bij een archeologische opgraving in Irak een kwade kracht vrij, die het lichaam van het jonge Amerikaanse meisje Regan MacNeil (Linda Blair) overneemt.

Rosemary's Baby (Roman Polanski, 1968)

Plot: Rosemary en Guy betrekken een appartement in een New Yorks flatgebouw. Op een nacht droomt Rosemary dat ze verkracht wordt door de duivel. Enkele weken later blijkt ze zwanger te zijn en na

een hoop vreemde gebeurtenissen begint ze te geloven dat haar buren, de Castevets, satanisten zijn die met de hulp van haar man haar kind willen offeren aan de duivel. Op het einde ontdekt ze dat haar vermoedens juist waren. Of toch bijna...

5. RUIMERE CONTEXT

Suggestie 1: Link met wereldliteratuur

In hoofdstuk 27 en hoofdstuk 29 van *Duivelskruid* wordt duidelijk hoe ver Tanne bereid is te gaan om haar kind te redden. Ze wil een pact met de duivel sluiten. Een pact met de duivel is een geliefd **literair-historisch motief**, niet in het minst in de westers-christelijke literatuur.

Een van de bekendste werken uit de Nederlandstalige laatmiddeleeuwse literatuur is *Mariken van Nieumeghen*² (1515). In de wereldliteratuur is er uiteraard *Faust* van Goethe. Daarnaast dook het pactmotief veelvuldig op in allerlei volkssagen en andere volksverhalen waarin het personage zijn ziel verkoopt aan de duivel in ruil voor macht, jeugd, kennis, rijkdom....

Suggestie 2: Link met andere vakken

(geschiedenis) Bezoek aan Huis van Alijn, (erfgoed) museum van het dagelijks leven (Kraanlei 65, 9000 Gent) of via <http://www.huisvanalijn.be>

(godsdienst/zedenleer/ maatschappijleer/ levensbeschouwing) Bezoek aan Museum Catharijneconvent, het rijksmuseum voor religieuze kunst (Lange Nieuwstraat 28, 3512 PH Utrecht, of via <https://www.catharijneconvent.nl> & suggestie 8 Persoonlijke verwerking

(maatschappijleer/ cultuurwetenschappen/ mens en samenleving) Bezoek aan Museum Dr. Guislain, over de geschiedenis van de psychiatrie en de zorg, kunst en waanzin (Jozef Guislainstraat 43, 9000 Gent) <http://www.museumdrguislain.be>

(natuurwetenschappen, aardrijkskunde, biologie) Bezoek aan de Vroente, Kennis- en Vormingscentrum voor Natuur en Milieu (Putsesteenweg 129, 2920 Kalmthout), of via <http://www.devroente.be> of aan het Arboretum Kalmthout (met kruidentuin) (Heuvel 8, 2920 Kalmthout) of via <https://www.arboreteumkalmthout.be>

(Plastische opvoeding) Zie suggestie 4 en 6 Persoonlijke verwerking

(Muziek) Zie suggestie 7 Persoonlijke verwerking en (bijlage 9).

(Engels/Duits) Zie volgende punt

Suggestie 3:

Verder lezen, vanuit persoonlijke interesse

Informatief: Philip C. Almond (2015). *De duivel. Een biografie* Uitg. Meinema.

Fictief: in Jet & Pieter Steinz (2015). *Steinz, gids voor de wereldliteratuur*. Adam: Nieuw Amsterdam, is een van de uitgewerkte thema's 'Duivel'. Steinz somt 13 (!) klassiekers op waarin de duivel een rol speelt:

- *Collected stories* (1837-1852) van Hawthorne;
 - Met onder meer de allegorie 'The Celestial Railroad', het duivelse visioen 'My Kinsman, Major Molineux' en het heksenverhaal 'Young Goodman Brown';
- *De mandarijn* (1880) van Eça de Queiroz;
 - Moralistisch sprookje over een Portugese klerk die in ruil voor de dood van een Chinese mandarijn een enorm fortuin en een dito schuldgevoel krijgt;
- *Satan in Goray* (1933) van I.B. Singer;
 - Een valse messias staat op en een rabbi probeert de orde te herstellen;
- *Doktor Faustus* (1947) van Thomas Mann;
 - In de laatste jaren van het Duizendjarige Rijk sluit een componist een pact met de duivel;
- *The Ballad of Peckham Rye* (1960) van Spark;
 - Een satire op Engeland in de jaren 50, met een duivelse intrigant in de hoofdrol;
- *The Spire* (1964) van Golding;
 - Historische roman over een van God en de duivel bezeten geestelijke die koste wat kost een spits op zijn kathedraal wil zetten;
- *Rosemary's Baby* (1967) van Ira Levin;
 - In deze griezelt thriller blijkt een jonge vrouw zwanger van het kind van de duivel;
- *The witches of Eastwick* (1984) van Updike;
 - Geile satan strijkt neer in Amerikaanse buitenwijk en maakt huisvrouwen tot heksen;
- *A Maggot* (1985) van John Fowles;
 - Een 18de-eeuwse moord blijkt met hekserij te maken te hebben;

- *Inferno* (1991) van Brakman;
 - Autobiografie en verwijzingen naar Dante komen samen in een verhaal over de teloorgang van de hel (die in Voorburg begint);
- *Het evangelie volgens Jezus Christus* (Saramago);
 - God is kwader dan de duivel en Zijn zoon wordt daar ongewild de dupe van;
- *De Harry Potter-cyclus* (1997-2007);
 - Tovenaarsleerling neemt het op tegen de moderne incarnatie van het Kwaad;
- *Invisible* (2009) van Auster
 - Jonge dichter komt in contact met mysterieus stel en verliest zijn onschuld.

6. DIDACTISCH KADER LESMAP

De lessuggesties in deze lesmap kunnen gelinkt worden aan een of meerdere van de culturele vaardigheden zoals onderscheiden door Barend van Heusden (Cultuur in de Spiegel): waarnemen, verbeelden, conceptualiseren, analyseren. Een inleidend filmpje op deze cultuureducatieve theorie is te vinden op <https://www.cultuurkuur.be/cultuur-in-de-spiegel/cultuur-de-spiegel>. Op dezelfde website kan je doorklikken naar meer achtergrondinformatie.

Af en toe wordt gebruik gemaakt van een audiovisueel fragment, gearchiveerd op het Archief voor Onderwijs. Vlaamse leerkrachten hebben hier gratis toegang toe. Inloggen kan via de Smartschoolaccount, de leerkrachtensite KlasCement of met een persoonlijke account via <https://onderwijs.hetarchief.be/>.

Bijlage 2 - Vraag en antwoord

Materiaal voor leerlingen

<p>Wat zijn de taken van een schaapherder?</p> <p>Over welke competenties moet je beschikken?</p> <p>Mogelijke bron: https://www.onderwijskiezer.be/v2/beroepen/beroep_detail.php?beroep=1415</p>	<p>“We hadden lang gebabbeld, over mijn stage bij boswachter Stef en over mijn droom om schaapherder te worden.” (blz. 11)</p>	<p>Waarom werden de leerkracht van Anneke Tanneke en de pastoor zo boos door de vragen die ze als kind stelde?</p> <p>Mogelijke bron: https://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=680&nws=2606</p>	<p>“Vandaag spreekt meneer pastoor ons toe. En gij houdt uw grote mond! Deze keer wil ik geen idiote vragen meer horen, begrepen?’ Ze knikte braaf, maar ze vond de vraag die ze vorige week had gesteld niet stom. ‘Wie was de vader van Maria’s kindje: de engel die haar vertelde dat ze in verwachting was of Jozef de timmerman die mee voor het kindje zorgde?’” (blz. 45)</p>
<p>Waarom worden katten met heksen geassocieerd?</p> <p>Mogelijke bron: https://www.kattendo-mein.nl/de-kat/233-bijgeloof</p>	<p>“Ik schrok toen ik een klopje op het raam hoorde. Ik schoof het gordijn open. Droomde ik met open ogen? Nee, omatans koetjeskat zat echt op de vensterbank en tikte met haar poot op het glas. Op de parking van de begrafenisondernemer slopen nog meer katten van omatan rond. Ze waren mij dus toch gevolgd, dat hele eind van omatans huisje bij de hei tot in het dorp.” (blz. 9)</p>	<p>Waarom weigert Leon omatans koeken? En waarom zou ze zich ingesmeerd hebben met ‘vuile zalf’?</p> <p>Mogelijke bron: http://www.kerktuin-npbwassenaar.nl/legendeplanten_etc/anti-diabolische_planten/anti-diabolische_planten.htm en http://www.kerktuinnpbwassenaar.nl/legendeplanten_etc/volksgeneeskunst/volksgeneeskunst.htm</p>	<p>“Het moet een beetje gewoon gaan. Als je je van kop tot teen insmeert met die vuile zalf...’ Ik zal me wassen in de tobbe. De ketel staat al op de kachel.’ ‘Wassen helpt niet meer. Die brouwsels zijn in uw huid gekropen.’ Ik zal wat minderen.” (blz. 104)</p> <p>“In bed kneep Tanne in het kruidentzakje dat ze dag en nacht tussen haar borsten droeg. Het was om zot te worden. Waarom raakte ze maar niet zwanger?” (blz. 105).</p> <p>“Ik kook en bak voor u. En ik probeer de mensen te helpen met mijn kruiden. Toe, eet uw koek nu op.’ Leon smeedt de koek op de grond en plette hem met zijn klomp.” (blz. 105)</p>
<p>Waarom is omatans vader boos wanneer haar moeder de moederkoek tussen de wortels van een wilg begraven had?</p> <p>Mogelijke bron: http://www.tomwest-eneng.nl/bomen.html</p>	<p>“De wilg paste haar als een oude jas, leek op maat van haar knokige lijf gemaakt. Omatan had al wel honderd keer verteld hoe haar moeder, nog voor haar kind de eerste melk had opgezogen, naar buiten was gestrompeld om samen met de buurvrouw de moederkoek tussen de wortels van de wilg te begraven. En hoe haar vader na zijn nachtelijke strooptocht had gebruld: ‘Stom wijf! Bij een meisje hoort een linde. In een wilg wonen gevaarlijke creaturen. Dat is een heksenboom! Wat voor schepsel zal uw kind worden!’” (blz. 12-13)</p>		

Materiaal voor leerkrachten

- **Wat zijn de taken van een schaapherder? Over welke competenties moet je beschikken?**
 - “We hadden lang gebabbeld, over mijn stage bij boswachter Stef en over mijn droom om schaapherder te worden.” (blz. 11)
 - Antwoord: zie beroepsomschrijving op de Onderwijskiezer:
*Je trekt rond in heidegebieden en op braakliggende gronden om de kudde schapen of geiten, die de herder begeleidt, te laten grazen.
Een hond assisteert bij het bijeenhouden en sturen van de kudde.
Je verkoopt de schapenwol of geitenmelk, alsook de dieren wanneer ze slachtrijp zijn.* https://www.onderwijskiezer.be/v2/beroepen/beroep_detail.php?beroep=1415
- **Waarom worden katten met heksen geassocieerd?**
 - “Ik schrok toen ik een klopje op het raam hoorde. Ik schoof het gordijn open. Droomde ik met open ogen? Nee, omdatans koetjeskat zat echt op de vensterbank en tikte met haar poot op het glas. Op de parking van de begrafenisondernemer slopen nog meer katten van omatan rond. Ze waren mij dus toch gevolgd, dat hele eind van omatans huisje bij de hei tot in het dorp.” (blz. 9)
 - antwoord op <https://www.kattendomein.nl/de-kat/233-bijgeloof> of in de Mijn gedacht!-reportage: Hekserij, vroeger en nu (4/11/99), zie VIAA, het Archief voor Onderwijs, <https://onderwijs.hetarchief.be/> (duur: 5'57", maar voor de leerlingen enkel: 0:00-2:31)

Opmerking

Mijn gedacht!' is een informatief programma met Henk Vermeulen en Gitte Van Hoyweghen dat jonge kinderen een stem wil geven.. Niet-tegenstaande Mijn gedacht! een programma is voor jonge kinderen, sluit de reportage naadloos aan bij de gebeurtenissen in *Duivelskruid*. Om reacties van oudere leerlingen te vermijden toont de leerkracht best énkél de reportage en niet het nagesprek met de kinderen.

- **Waarom is omatans vader boos wanneer haar moeder de moederkoek tussen de wortels van een wilg begraven had?**
 - “De wilg paste haar als een oude jas, leek op maat van haar knokige lijf gemaakt. Omatan had

al wel honderd keer verteld hoe haar moeder, nog voor haar kind de eerste melk had opgezogen, naar buiten was gestrompeld om samen met de buurvrouw de moederkoek tussen de wortels van de wilg te begraven. En hoe haar vader na zijn nachtelijke strooptocht had gebruld: ‘Stom wijf! Bij een meisje hoort een linde. In een wilg wonen gevaarlijke creaturen. Dat is een heksenboom! Wat voor schepsel zal uw kind worden!’” (blz. 12-13)

- Antwoord op <http://www.tomwesteneng.nl/boomen.html>
- **Waarom werden de leerkracht van Anneke Tanneke en de pastoor zo boos door de vragen die ze als kind stelde?**
 - “Vandaag spreekt meneer pastoor ons toe. En gij houdt uw grote mond! Deze keer wil ik geen idiote vragen meer horen, begrepen?’ Ze knikte braaf, maar ze vond de vraag die ze vorige week had gesteld niet stom. ‘Wie was de vader van Maria’s kindje: de engel die haar vertelde dat ze in verwachting was of Jozef de timmerman die mee voor het kindje zorgde?’” (blz. 45)
 - Antwoord: ze werden zo boos omdat Anneke Tanneke met haar vragen het antwoord dat de katholieke kerk als vaststaande, geopenbaarde waarheid voorstelde ter discussie stelt. Heel lang werden gelovigen van kindsaf opgevoed met de vragen en antwoorden uit de Catechismus van de Katholieke Kerk. Zo lees je in de laatste verkorte versie van deze catechismus, het Compendium (versie 2005, <https://www.rkddocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=680&nws=2606>), het volgende op de vragen die Anneke Tanneke ter discussie stelt:
 - Wat betekent ‘onbevleete ontvangenis’?
God heeft Maria vóór alle tijden en uit pure genade uitgekozen om de Moeder van zijn Zoon te worden: om deze zending te kunnen vervullen, werd zij onbevleete ontvangen. Dit betekent dat Maria door de genade van God en met het oog op de verdiensten van Jezus Christus gevrijwaard is van de erfzonde vanaf haar ontvangenis.
 - Wat betekent de uitdrukking ‘Ontvangen van de heilige Geest’?
Zij betekent dat de maagd Maria de eeuwige

Zoon in haar schoot ontvangen heeft door de werking van de heilige Geest en zonder toedoen van een man: “De heilige Geest zal over u komen” (Lc. 1, 35), sprak de engel bij de Aankondiging.

- Wat betekent transsubstantiatie?

Transsubstantiatie betekent de verandering van de hele substantie van het brood in de substantie van het Lichaam van Christus en van de hele substantie van de wijn in de substantie van zijn Bloed. Deze verandering voltrekt zich in het eucharistisch gebed door de werkdadige kracht van het woord van Christus en van het handelen van de heilige Geest. Toch blijven de zintuiglijk waarneembare kenmerken van brood en wijn, de zogenaamde “eucharistische gedaanten”, onveranderd.

- **Waarom weigert Leon omatans koeken? En waarom zou ze zich ingesmeerd hebben met ‘vuile zalf’?**

- “Het moet een beetje gewoon gaan. Als je je van kop tot teen insmeert met die vuile zalf...’ Ik zal me wassen in de tobbe. De ketel staat al op de kachel.’ ‘Wassen helpt niet meer. Die brouwsels zijn in uw huid gekropen.’ ‘Ik zal wat minderen.” (blz. 104) & “In bed kneep Tanne in het kruidenzakje dat ze dag en nacht tussen haar borsten droeg. Het was om zot te worden. Waarom raakte ze maar niet zwanger?” (blz. 105) & ‘Ik kook en bak voor u. En ik probeer de mensen te helpen met mijn kruiden. Toe, eet uw koek nu op.’ Leon smeed de koek op de grond en plette hem met zijn klomp.(blz. 105)
- Antwoord: http://www.kerktuinpbwassenaar.nl/legendeplanten_etc/anti-diabolische_planten/anti-diabolische_planten.htm en http://www.kerktuinpbwassenaar.nl/legendeplanten_etc/volksgeneeskunst/volksgeneeskunst.htm

Bijlage 3 – Persoonlijke mening

Met haar boeken wil ze (Marita de Sterck) haar lezers begrip bijbrengen voor mensen die anders zijn.

In haar jeugdromans voert ze dan ook herkenbare jongeren op, die graag leven, maar tegelijkertijd onzeker zijn en vrezen gekwetst of verlaten te worden. Haar hoofdpersonages staan op de drempel van volwassenheid, maar zetten die stap soms moeizaam.

Marita de Sterck in De Leeswelp: “Als ouders op relationeel vlak ongelofelijk knoeien, hoe vindt de volgende generatie dan nog de moed om te springen? Mislukken in de liefde, faalangst, wat er allemaal scheef kan lopen in verschillende generaties... Ik vind het allemaal de moeite waard om narratief te verkennen.”

Jeugdliteratuur.org

De antropologe Marita de Sterck spreekt ook in haar jeugdromans. Ze neemt oude verhalen op en benadrukt het belang van vertellen, ze focust op kantelmomenten in de levens van haar personages, en gaat in op de relaties tussen verschillende generaties.

Bijlage 4 – Leeskwentet

Er zijn 7 kaarten per set (in totaal 5 sets). In elke set kaarten zit er ook een joker/duivel. Deze kaart wordt gekozen wanneer een leerling zich niet herkent in een van de andere beelden. Op de voorkant van de spelkaarten staat de naam van de categorie. Vooraleer de leerlingen hun leeservaringen uitwisselen kan de leerkracht via de pc de schilderijen en bidprentjes overlopen i.f.v. de zichtbaarheid.

- **Kleuren:** rood, groen, blauw, zwart, geel, bruin, joker
 - **Filmgenres:** horror, romantische film, fantasy, avonturen- of actiefilm, historisch drama, komedie en joker
 - **Bekende schilderijen** (in verschillende stijlen):
werk van Mondriaan, H. Bosch, Monet, Dali, Warhol, Friedrich en joker
Voor de afbeeldingen in het leeskwentet werd de website WikiArt gebruikt. Op de afbeeldingen rust geen copy right meer of fair use-rechten.
 - o (Composition No. 10, 1939-1942 - Piet Mondrian, sd)
 - o Detail (The garden of earthly delights, 1510-1515 - Hiëronymus Bosch, 2017)
 - o (A corner of the garden at Montgeron, 1877 - Claude Monet, sd)
 - o (The persistence of memory, 1931 - Salvador Dali, 2016)
 - o (A cat named Sam, 1954 - Andy Warhol, 2012)
 - o (The abbey in the oakwood, c.1810 - Caspar David Friedrich, 2018)
 - **Bidprentjes** uit de collectie van het Huis van Alijn, Kraanlei 65, 9000 Gent <http://huisvanalijn.be/> Het eerste bidprentje wordt beschreven in Duivelskruid op blz. 113.
 - **Kruiden:** sint-janskruid, rozemarijn, citroenmelisse, ijzerhard, valeriaan, brandnetel
- (!) De betekenis van de kruiden wordt niet meegegeven aan de leerlingen. Bedoeling van een leeskwentet is vrij associëren. De leerkracht kan de verschillende kruiden na het leeskwentet wel overlopen. Foto's en uitleg werden overgenomen van de website van Kerktuin NPB Wassenaar. (Bijbelse planten en legendeplanten etc., sd)

o SINT-JANSKRUID

(*Hypericum perforatum L.*)

Wonderkruid, Johanneskruid, Duivelsjacht, Jaagden-duivel, Oliebloempje, Godewaar, ...

In de volksverbeelding was het een wonderkruid.

Wie het bij zich droeg was buiten de macht van de duivel. De plant werd dan ook dikwijls in de kruidwischen gedaan ("jaag-den-duivel"). Op Sint-Jansdag (24 juni) precies om 12 uur 's middags moest men de plant zwijgend plukken, zonder om te kijken; had men dat goed gedaan en hing men die plant aan de zolder of voor de ramen dan kon geen kwaad het huis deren, geen bliksem kon inslaan, geen brand zou ontstaan en alle toverij in huis was onmogelijk. De mens die het bij zich droeg was beschermd tegen alle kogel- of steekwonden.

o ROZEMARIJN

(*Rosmarinus officinalis L.*)

Bij de oude Grieken was de plant aan de goden gewijd en werden bij alle feesten kransen van rozemarijn gedragen. In sommige landen dragen degenen, die met een begrafenis meegaan, een twijgje rozemarijn in de hand en wie van rozemarijn droomde, beschouwde dit als een slecht voorteken.

Maar het was ook een geluksplant, een afweer tegen alle kwaad en vooral een beschermer van het huwelijksgeluk. Het was natuurlijk ook een rookplant.

o CITROENMELISSE

(*Melissa officinalis L.*)

Citroenkruid, Melis

De citroenmelisse is aan de sterke citroengeur gemakkelijk te herkennen. De bloemen zijn witachtig, de plant wordt bijna 1 m hoog.

De citroenmelisse was een der 16 toverkruiden van Albertus Magnus (Albertus, Graaf van Bolstätt. 1193-1290). Albertus Magnus was dominikaan, later bisschop van Regensburg, daarna lector te Keulen en raadgever van de aartsbisschop Konrad von Hochsteden. Zijn kennis, niet alleen van de natuurkunde, maar op alle wetenschappelijk gebied, was voor die tijd zo groot, dat velen hem een tovenaars noemden. Niettegenstaande die verdachtmaking werd hij in 1562 gelukkig verklaard. Er zijn echter vele sagen over hem in omloop. Zestien planten dienden hem tot hulp bij zijn vele bovennatuurlijke kunsten. Er

bestaat een boekje “Liber aggregationis”, dat volgens sommigen door hem is geschreven en waarin deze planten worden opgesomd. In het Nederlands werd het vertaald onder de titel: “Dat Boeck der Secreten Alberti Magni”.

Men beschouwde het als een echte heksenplant.

In de kruidentuin is het een onmisbare plant, heerlijk geurend, een echte bijenplant en als keukenkruid goed te gebruiken. Men zegt dat het prettige dromen geeft wanneer men het 's avonds eet!

De plant heeft een heerlijke, op citroen gelijkende geur en was daarom met de lavendel wel het meest gehate kruid dat de duivel kende. Het behoorde bij de negenderhande kruiden en was een rookplant. Alles wat bij de duivel behoorde vreesde haar even zeer, zoals alle “venijnig gedierte”, schorpioenen en spinnenkoppen. Natuurlijk benam het de kracht aan alle gif!

o IJZERHARD

(*Verbena officinalis L.*)

Kerkruid (Vlaanderen)

Dit onaanzienlijk schijnende plantje heeft in de oudheid en de middeleeuwen een roem genoten zo groot als maar weinig planten is ten deel gevallen. Waarom dit zo was, is niet na te gaan.

Ijzerhard werd beschouwd als een alles genezend, tot iedere toverkunst in staat zijnd kruid en tegelijkertijd als een plant, die al het boze kon weren. Het spreekt dan ook van zelf dat *Verbena* een van de beroemde toverkruiden van Albertus Magnus was. Om haar volle kracht te laten moest men haar op Goede Vrijdag, liefst met een gouden voorwerp, nooit met een ijzeren voorwerp, uitgraven.

Het was een heilig kruid maar tevens een onderdeel van de heksenalf en de heksen en tovenaars, die naar de sabbath gingen, droegen een kousenband van *Verbena*; dan waren ze onvermoeibaar.

Daarom droegen wandelaars en bergbeklimmers het in de schoenen. Het was een wenskruid waarmee men op St. Jansnacht schatten kon vinden. Het genas alle besmettelijke ziekten en zenuwziekten, dus alle “duivelsche ziekten”.

o VALERIAAN

(*Valeriana officinalis L.*)

Duvelsdrek.....

Het gebruik van de valeriaan als geneeskruid is al heel oud. Het diende hoofdzakelijk tegen hysterie en krampen. Volgens sommigen is de plant genoemd naar de arts Plinius Valerianus of wel eenvoudigweg naar het latijnse woord “valera” = gezond. Want dat was ze, dacht men; ze hielp tegen pest en koorts en de duivel kon de plant niet uitstaan, net zo min als de roofdieren dat konden. Daarom zette men valeriaan bij de bijenkorven, dan werd de honing niet gestolen. De walgelijke reuk en de stompe wortel waren ontstaan doordat de duivel uit woede over de goede eigenschappen der plant een stuk van de wortel afgebeten had en de plant had verontreinigd.

o GROTE BRANDNETEL

(*Urtica dioica L.*)

In Tirol legt men wanneer het onweert brandnetels in het vuur, dan slaat de bliksem niet in.

Wanneer men in het eten van de kippen de gehele winter door brandnetels doet, leggen zij ook de gehele winter. Netels waren tevens onttoveringsplanten en men gebruikte ze bij de negenderhande kruiden. Om de melk die voor het bereiden van kaas moest dienen tegen betovering te beschermen, legde men er een stukje wortel van de brandnetel in.

Bronnen

- *A cat named Sam, 1954 - Andy Warhol.* (2012, september 2). Opgeroepen op augustus 23, 2018, van WikiArt. Visual art encyclopedia: <https://www.wikiart.org/en/andy-warhol/a-cat-named-sam>
- *A corner of the garden at Montgeron, 1877 - Claude Monet.* (sd). Opgeroepen op augustus 23, 2018, van WikiArt. Visual art encyclopedia: <https://www.wikiart.org/en/claude-monet/a-corner-of-the-garden-at-montgeron-1877>
- *Bijbelse planten en legendeplanten etc.* (sd). Opgeroepen op augustus 23, 2018, van Kerktuin NPB Wassenaar: http://www.kerktuinnpbwassenaar.nl/inleiding/kerktuin_npb_wassenaar.htm
- *Composition No. 10, 1939-1942 - Piet Mondrian.* (sd). Opgeroepen op augustus 23, 2018, van WikiArt. Visual art encyclopedia: <https://www.wikiart.org/en/piet-mondrian/composition-no-10-1939-1942>

org/en/piet-mondrian/composition-no-10-1942

- *Film genres. Icons black set.* (sd). Opgeroepen op augustus 23, 2018, van Alamy: <https://www.alamy.com/stock-photo-film-genres-icons-black-set-102290417.htm>
- *The abbey in the oakwood, c.1810 - Caspar David Friedrich.* (2018, januari 1). Opgeroepen op augustus 23, 2018, van WikiArt. Visual art encyclopedia: <https://www.wikiart.org/en/caspar-david-friedrich/the-abbey-in-the-oakwood-1810-0>
- *The garden of earthly delights, 1510-1515 - Hiëronymus Bosch.* (2017, oktober 26). Opgehaald van Wikiart. Visual art encyclopedia,: <https://www.wikiart.org/en/hieronymus-bosch/the-garden-of-earthly-delights-1515-7>
- *The persistence of memory, 1931 - Salvador Dali.* (2016, december 7). Opgeroepen op augustus 23, 2018, van WikiArt. Visual art encyclopedia: <https://www.wikiart.org/en/salvador-dali/the-persistence-of-memory-1931>

CITROENMELISSE

GROTE BRANDNETEL

IJZERHARD

ST.-JANSKRUID

VALERIAAN

ROZEMARIJN

KRUIDEN

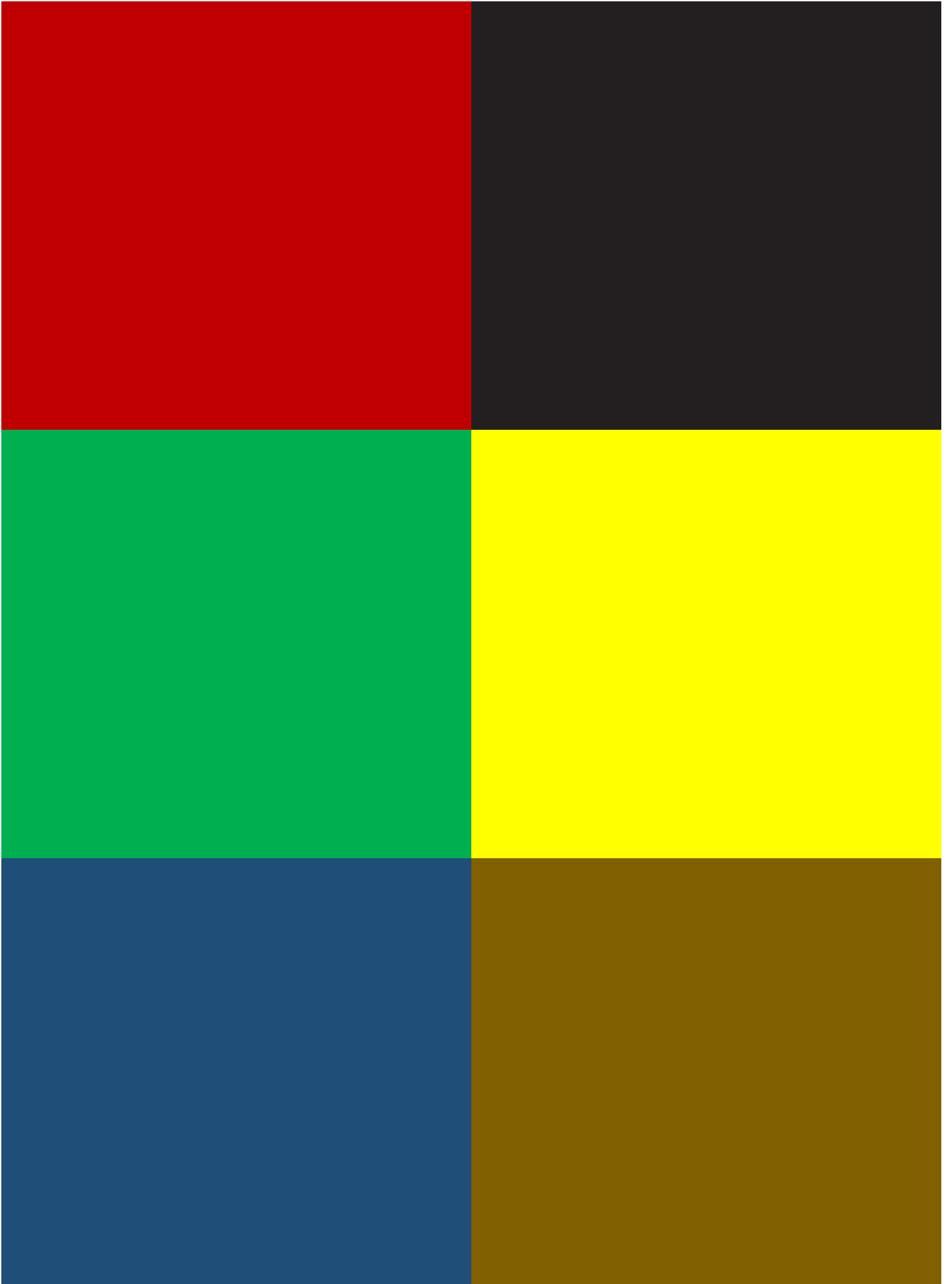
KRUIDEN

KRUIDEN

KRUIDEN

KRUIDEN

KRUIDEN

KLEUREN

KLEUREN

KLEUREN

KLEUREN

KLEUREN

KLEUREN

HORROR

ROMANTIC

FANTASY

ACTION

HISTORY

COMEDY

FILMGENRES

FILMGENRES

FILMGENRES

FILMGENRES

FILMGENRES

FILMGENRES

PIET MONDRIAAN
(1942, compositie nr 10)

SALVADOR DALI
(1931, The persistence of memory)

HIËRONYMUS BOSCH
(ca. 1500, detail Tuin der lusten)

ANDY WARHOL
(1954, A cat named Sam)

CLAUDE MONET
(ca. 1876, Corner of the Garden at Montgeron)

CASPAR DAVID FRIEDRICH

SCHILDERIJEN

SCHILDERIJEN

SCHILDERIJEN

SCHILDERIJEN

SCHILDERIJEN

SCHILDERIJEN

BIDPRENTJES

BIDPRENTJES

BIDPRENTJES

BIDPRENTJES

BIDPRENTJES

BIDPRENTJES

JOKER

JOKER

JOKER

JOKER

JOKER

KRUIDEN

KLEUREN

FILMGENRES

SCHILDERIJEN

BIDPRENTJES

Bijlage 5: Thema's en motieven – fragmenten bij het hoofdthema

“Tanne drukte haar hand steviger op Sofies mond. ‘Dat had ik niet van u verwacht, Alma, dat ge over mij gaat roddelen. Kent ge dat verhaal over de vrouw die niets liever deed dan roddelen?’

Sofie schudde het hoofd.

Tanne fluisterde in Sofies oor: ‘Dag en nacht was dat mens met haar scherpe tong in de weer. Die roddels staken de mensen, alsof er met een naald in hun ziel werd gekeuterd. Toen er op een dag een knappe vent meeluisterde, deed ze extra haar best. Maar de man, die de duivel zelf was, greep haar vast en sleepte haar mee naar een schuur. Daar stond een wetsteen. Hij trok haar tong uit haar mond, drukte die op de steen en draaide de steen rond.’” (blz. 56-57)

Hoe de duivel de roddelaarster haar tong scherpte, afgebeeld op een van de Sloveense bijenkasten, collectie Bijenteeltmuseum Kalmthout (<http://www.bijenteeltmuseum.be/>)

‘Je grootmoeder loopt de kamers van de andere patiënten in en maakt ze wakker. Ze heeft haar buurvrouw lastiggevallen met religieuze voorwerpen en griezelverhalen.’

Mijn moeder sloeg haar hand voor haar mond. ‘Wat heeft ze precies gedaan?’

‘Water over haar hoofd gegoten, een medaille op haar nachthemd geprikt en haar daarbij verwond, en haar zo’n akelig verhaal verteld dat de arme vrouw nog altijd van slag is. Over de duivel die de tong uit een vrouw haar mond trok.’

‘Hoe de duivel de roddelaarster haar tong scherpte.’
Mijn moeder zuchtte. ‘Met dat verhaal heeft ze mij als kind vaak de stuipen op het lijf gejaagd.’ (blz. 58-59)

Ik zag omtant al worstelen met dat ding. ‘Als ze vastzit, zal ze nog heftiger tekeergaan. Kunnen jullie niets anders bedenken om die dromen te stoppen?’

‘Het gaat niet om koortsdromen of nachtmerries, Yara, maar om waanbeelden. En ze worden erger. Als haar paranoia nog toeneemt, moeten we haar naar de afdeling psychiatrie verhuizen.’ (Blz. 59)

Ik sprong recht. ‘Daar wordt ze nog slechter!’

‘Ze werkt niet mee, ze wil mijn vragen niet beantwoorden. Ze vertelt wel oude verhalen. Gisteren nog, over een meisje dat met de duivel danste.’

Ik knikte. ‘Het meisje dat haar stervende moeder liet stikken.’

Mijn moeder kneep zo hard in haar handtas dat haar knokkels wit zagen.

‘Ze is ervan overtuigd dat de duivel haar komt halen om haar te straffen. Haar generatie is grootgebracht met dreigementen over duivel en hel, die werden er op een gevoelige leeftijd ingeramd.’ (blz. 59)

Mijn moeder schraapte haar keel.

‘Dokter, kunt u nog even wachten met dat overplaatsen?’

‘We kijken het nog even aan. Op dit moment is er toch geen bed vrij op de afdeling psychiatrie. De neuroloog heeft voorgesteld om een hersenscan te maken, maar er is geen garantie dat we iets vinden en er is wel een risico dat ze nog meer in paniek raakt.’

Mijn moeder schudde het hoofd. ‘Ze zou er niets van begrijpen.’

‘Ze zou het op haar manier proberen te begrijpen, Iris. Ze zou het een plaats geven in haar duivelsverhaal.’

Wanen zijn ook wegen om verklaringen te zoeken.' Mijn moeder boog zich naar hem toe. 'Kent u dan nog meer mensen met duivelswanen?'

'Een paar. Die wanen komen nu minder vaak voor dan een generatie geleden. Eigenlijk heeft elke generatie, elke cultuur haar wanen. Nu zijn andere wanen populair. Mensen denken dat ze de wereld moeten redden door zich op te offeren, of dat hun geliefde of hun ex hen via onzichtbare kanalen probeert te sturen, of dat ze via het internet bespioneerd worden.' Hij wees naar zijn laptop. 'Het internet is een prima voedingsbodemp voor paranoia.'

Ik knikte. Ik had ergens gelezen dat zelfs Mark Zuckerberg zijn webcam aflakte. Dat had ik ook al eens gedaan. En ik kreeg de kriebels van die reclames op maat die zo duidelijk maakten dat elke muisklik opgemerkt werd. (blz. 61)

Extra: informatieve tekst

Godsdienstwaanin? Geloven is meestal heel gezond. (2015, februari 24). Opgeroepen op augustus 23, 2018, van Kerk in Den Haag: <http://www.kerkindenhaag.nl/nieuws/godsdienstwaanin-geloven-is-meestal-heel-gezond/>

In 'De nachtmerrie' van Henry Fuseli (1781) wordt een vrouw 's nachts gefolterd door de Duivel.

'Waanin' is het thema van de Boekenweek 2015. Godsdienstwaanin bestaat ook. Hoe lopen waanin

en religie door elkaar heen? Voor psychiater Marc Blom staat als een paal boven water: gezond geloof en ongezond geloof zijn verschillende zaken.

Een van mijn eerste patiënten was Wouter, een jongen van 24 die zijn moeder met een mes had aangevallen. Dat was in zoverre goed afgelopen dat de moeder met de schrik vrijkwam en dat haar zoon gedwongen was opgenomen in ons psychiatrisch ziekenhuis. Het was een verlegen jongen die zijn tijd in een schuurtje achter het huis doorbracht, waar hij tekeningen van engelen maakte. Hij was daar hele dagen mee bezig. Na een tijdje vertelde hij dat deze engelen hem ook bezochten en hem vertelden over een andere, betere wereld. Terwijl ze hem hierover vertelden, streelden ze hem soms zachtjes over zijn hoofd. Zijn moeder vond dit echter maar rare verhalen en had, kort voor het voorval met het mes, al zijn tekeningen weggegooid.

Nu hij opgenomen was, kreeg hij van ons medicijnen. Daarmee waren de engelen verdwenen. Dat vond hij wel beter. Maar als hij eerlijk was, soms miste hij ze wel.

Schelden en pijnigen

Een andere patiënt, mevrouw De Groot, was radeloos toen ze binnen kwam. Ze was in paniek en keek met grote angstige ogen de wereld in. Ze was streng gelovig opgevoed en was er sinds een tijd van overtuigd dat de Duivel haar strafte. Hij deed dat door haar 's nachts uit te schelden en te pijnigen. Het was een straf voor zonden die ze in het verleden begaan had. Ze had daarover met iemand van de kerk gesproken en tot God gebeden om de Duivel te laten stoppen. Dat had niet geholpen. Integendeel, de Duivel was haar nu ook overdag gaan bezoeken. Ze hoorde zijn stem over de tv in geheime boodschappen die speciaal voor haar bedoeld waren. Nu ook God haar verlaten had, was verder leven niet langer zinvol. Ze was opgenomen nadat ze in wanhoop had geprobeerd een einde aan haar leven te maken.

Stoommachines

Had Wouter nooit gehoord over engelen of had mevrouw De Groot nooit over de Duivel gelezen, waren ze dan gespaard gebleven voor zoveel ellende? Godsdienst en waanin lijken vaak dicht bij elkaar te liggen. Profeten hoorden immers de stem van God, zo is

ons overgeleverd. En wat is dan het onderscheid met iemand anders die als bij mevrouw De Groot de stem van de Duivel hoort? Was Mozes, had hij in deze tijd geleefd, opgesloten als hij zou zijn aangekomen met een verhaal over een bosje dat zomaar in brand vloog en waaruit de stem van God sprak?

Net als alle andere zaken kan het geloof opduiken in de wonderlijke werelden die psychotische mensen maken. Tegenwoordig is de inhoud vaak gekleurd door stralen die iemands gedachten beïnvloeden, signalen die uit mobiele telefoons komen en dergelijke. In het stoomtijdperk waren het ingewikkelde stoommachines waarvan psychiatrisch patiënten dachten dat die in hun hoofd zaten. In waanvoorstellingen komen zaken uit de 'normale' wereld op magische wijze terug.

Gevangenis

Nu steeds minder mensen dagelijks leven met de verhalen uit de Bijbel, zal ook de inhoud van waanvoorstellingen veranderen. Vroeger waren voor veel mensen hemel en hel reële zaken en er bestonden levendige voorstellingen over hoe die er zouden uitzien. Dat is nu niet meer, althans voor de meeste in het seculiere Westen levende burgers.

Wat is dan het principiële verschil tussen een profeet die stemmen hoort en een psychotische patiënt? Beiden zullen volhouden de waarheid in pacht te hebben. Voor mijzelf is het essentiële onderscheid: vrijheid.

Wie spreekt met mensen die psychotische belevingen hebben, is keer op keer getroffen door de gevangenis waarin ze zitten en waaruit geen ontsnappen mogelijk lijkt. Net als bij mevrouw De Groot is voor hen de

enige ontsnapping die van de dood. Profeten waren vrij om te doen wat God wel of niet zei en in de Bijbel staan daar ook voorbeelden van.

Slecht geloof

Dat wil niet zeggen dat er nu niet gek opgekeken zou worden als iemand verklaarde de stem van God te horen. Ik vermoed dat we hem of haar snel naar een psychiater zouden sturen. Misschien dat God andere wegen zoekt om met ons te 'spreken'.

Net zoals je slechte kunst hebt, heb je ook slecht geloof, zei Karen Armstrong onlangs. Ze doelde daarmee op het verwrongen geloof van Syrië-gangers. Analoog daaraan heb je ook psychotisch geloof. Het onderscheid tussen gezond en ziek is soms moeilijk te maken maar niet onmogelijk. Het is belangrijk die twee, ziek en gezond, niet door elkaar te halen.

Voor de meeste mensen is geloof heel gezond – zo is inmiddels wel genoeg aangetoond – en is geloven in God geen teken van een zwakke geestelijke gezondheid. Mensen die geloven zijn gezonder, hebben meer steun aan anderen en leven over het algemeen langer.

Bijlage 6: stellingen

(blz. 40)	Een mens is nooit te jong om verliefd te zijn. (Mien)
(blz. 41)	Een man is bang van een vrouw die meer weet dan hij. (Mien)
(blz. 69)	Als de mensen alleen maar geloven omdat ze doodsbang zijn, dan is dat geloof niets waard. (Yara)
(blz. 98)	Elk mens heeft een plek nodig waar nooit iemand anders komt. (Omatan)
(blz. 151)	Hoe sterk de kracht van het kwaad in ons leven ook is, diep in onszelf zijn wij sterker. (Pater Charles)
(blz. 152)	Wat mensen wegduwen, komt altijd, met een omweg, terug. (Pater Charles)

Bijlage 7: De duivel in de Bijbel

Parochies Duffel: Martinus en Mijlstraat. (sd). *De strijd met de duivel*. Opgeroepen op augustus 23, 2018, van Kerknet: <https://www.kerknet.be/parochies-duffel-martinus-en-mijlstraat/artikel-inspiratie/de-strijd-met-de-duivel>

Priester Tim Peeters (parochies Duffel Martinus en Mijlstraat) merkt op dat er zelden of nooit over de Duivel wordt gepreekt. Dat was vroeger anders.

Satan is zonder meer een van de meest controversiële personages uit de Bijbel en de traditie van de Kerk. Er wordt echter zelden of nooit nog over de Duivel gepreekt van op de kansel. Dat was vroeger anders: Duivel, hel en vagevuur waren geliefkoosde thema's die pastoors regelmatig over de gelovigen uitgoten. Redemptoristen en passionisten maakten er zelfs hun handelsmerk van in hun schrikwekkende vastenpreken van parochiekerk tot parochiekerk. Nochtans komen we de Duivel regelmatig tegen in het Oude én Nieuwe Testament, en wordt hij ook in de Koran vernoemd. Kortom, de Duivel is een personage dat een rol speelt in jodendom, christendom en islam.

Kenmerkend voor de Duivel is dat hij vele gezichten, vele namen en vele trawanten heeft. In het verhaal van de zondeval verschijnt hij in de gedaante van een slang en bekoort hij de eerste mensen – Adam en Eva – tot de erfzonde. In de woestijn probeert de Duivel dan weer Jezus te bekoren om God te verloochenen en om te bezwijken voor macht en hebzucht.

Sommige mensen geloven dat de Duivel een echte persoon is: een letterlijke tegenstander van God dus. Andere mensen interpreteren de Duivel eerder symbolisch: als een naam voor het Kwaad. Deze twee verschillende interpretaties horen we trouwens heel goed in de katholieke en protestantse versie van het Onze Vader. Katholieken bidden: “Verlos ons van het Kwaad”. Protestantse daarentegen bidden: “Verlos ons van de Boze”.

Laten we even focussen op de twee traditionele namen die de Bijbel toekent aan de Duivel: Satan en Diabolos. ‘Satan’ betekent letterlijk in het Hebreeuws: ‘aanklager’ of ‘tegenstander’. ‘Diabolos’ betekent letterlijk in het Grieks: ‘lasteraar’ of ‘kwaadspreker’. Beide namen ver-

tolken haarfijn de destructieve kracht van het Kwaad: het Kwaad kan mensen aanzetten tot immoraliteit, tot zonde, tot echte slechtheid en tot verwerping van God. De Duivel of het Kwaad kan mensen helemaal inpalmen of benemen, zodat ze echt bezeten worden.

Bijlage 8: Duivels verbeeld

<p>De nachtmerrie van Heinrich Füssli</p> <p>afbeelding (The nightmare, 1781 - Henry Fuseli, 2014)</p> <p>Meer info op: https://www.artsalanholland.nl/meesterwerken/henry-fuseli-de-nachtmerrie (geraadpleegd op 16 aug. 18)</p>	 A painting depicting a woman lying on a white horse, with a winged figure (the Nightmare) sitting on her chest. The scene is dark and dramatic, with a figure in the background.
<p>Het werk van Hiëronymus Bosch, ook wel 'duivelskunstenaar' genoemd</p> <p>afbeelding (The Garden of Earthly Delights (detail), 1510-1515 - Hiëronymus Bosch, sd)</p> <p>Meer info op https://visie.eo.nl/2016/02/jheronimus-bosch-geraakt-door-god-niet-door-duivel/, (geraadpleegd op 16 aug. 18)</p>	 A detail from Hieronymus Bosch's 'The Garden of Earthly Delights', showing a man with a large, pointed nose and a blue tunic, sitting at a table and eating. The scene is filled with various figures and objects, including a large black sphere and a figure in the background.
<p>Heel veel verbeeldingen van het Laatste Oordeel, verzameld op http://www.abedeververteller.nl/opgegeten-en-uitgepoept-door-de-duivel-afbeeldingen-van-het-laatste-oordeel-in-noord-italie/ (geraadpleegd op 16 aug. 18)</p>	
<p>Francisco Goya, met Heksensabbat</p> <p>https://www.pubhist.com/w15384</p> <p>afbeelding (Witches sabbath, 1789 - Fransisco Goya, sd)</p> <p>Meer info op https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/de-eerste-der-moderne-meestSaers-het-bizarre-raadselachtige-en-uiterst-verontrustende-in-het-werk-van-goya~bf13640c/ (geraadpleegd op 16 aug. 18)</p>	 A painting depicting a witch's sabbath. A central figure with horns and a tree growing from its head is surrounded by other figures in a dark, outdoor setting. The scene is dramatic and dark.

Devils dragging a sinner to Hell, aan de Kathedraal
Notre-Dame van Noyon

Bronnen

The Garden of Earthly Delights (detail), 1510-1515 - Hiëronymus Bosch. (sd). Opgeroepen op augustus 23, 2018, van WikiArt. Visual art encyclopedia: <https://www.wikiart.org/en/hieronymus-bosch/the-garden-of-earthly-delights-1515-7>

The nightmare, 1781 - Henry Fuseli. (2014, september 2). Opgeroepen op augustus 23, 2018, van WikiArt. Visual art encyclopedia: <https://www.wikiart.org/en/henry-fuseli/the-nightmare-1781>

Witches sabbath, 1789 - Fransisco Goya. (sd). Opgeroepen op augustus 23, 2018, van WikiArt. Visual art encyclopedia: <https://www.wikiart.org/en/francisco-goya/witches-sabbath-1789>

Bijlage 9: Duivels(e) playlist

Playlist van het Radio 1-programma, De zomer van 2018, aflevering van 23 aug. 18, in gesprek met Bert Ostyn, gitarist bij Absynthe Minded, zie <https://radiol.be/bert-ostyn-zoekt-liedjes-over-de-duivel>. Liedjes die niet met het centrale thema te maken hadden, werden uit onderstaande lijst verwijderd.

Het duivelse (in de wereld) / de duivel in pop-, rock-, soul-, blues en folkmuziek

09:12	Max Romea	I chase the devil
09:24	The Clement Peerens exposition	Ik kwam den duvel tegen
09:29	Bazart	Chaos
09:32	David Bowie	TVC 1-5
09:39	Fred Brouwers	That old devil called love
09:47	David Garrett	Paganini Rhapsody (On Caprice 24)
09:54	James Brown	Public enemy #1
10:11	Robert Johnson	Me and the devil blues
10:16	Bobby Womack	Across 110th street
10:22	Charlie Daniels Band	The devil went down to Georgia
10:37	Moodcollector	Devlish ska
10:43	James Taylor and Randy Newman	Glory train
10:52	Tenacious D	Tribute
11:17	Van Halen	Runnin' with the devil
11:25	Martin Carthy	The devil & the feathery wife
11:41	Whiskeytown	What the devil wanted
11:47	The rolling stones	Sympathy fort he devil
11:55	Flogging molly	Devil's dance floor

Playlist van Marita de Sterck voor de radio-uitzending met Marita als centrale gast, op op Opium Radio, 24 augustus 2018 (22:30 - 00:00), zie <http://www.radio4.nl/opiumop4/uitzending/591674/opium>

Via bovenstaande link kan je ook het interview met Marita de Sterck opnieuw beluisteren.

Het duivelse (in de wereld)/de duivel in klassieke muziek

22: 31	Purcell, Henry Les Arts Florissants Christie, William Erato 4509-98477-2	Dido and Aeneas Z.626 ; Akte II - koor, "In our deep vaulted cell" + echo dance of furies
22:36	Bach, Johann Sebastian Tom, Julia [cello]	Suite voor cello nr.1, BWV.1007 in G gr.t. - deel VI, "Gigue"
22:38	Gluck, Christoph Willibald "Danse des furies " Pygmalion Pichon, Raphael Harmonia Mundi HMM 902288	Orphée et Eurydice [Franse versie]; Akte II -
22:42	Yi, Chen Tom, Julia [cello]	Memory
23:06	Bologna, Jacopo da Zefiro Torna Home 4446070	O cieco Mondo
23:11	Satie, Erik Rogé, Pascal [piano] DECCA 4102 202	Sonatine voor piano, "Sonatine bureaucratique"
23:14	trad. Tom, Julia [cello]	Onder de Groene Linde

23:19	<p>Boccherini, Luigi</p> <p>Giardino Armonico Antonini, Giovanni NAIVE OP 30399</p>	<p>Symfonie op.12 nr.4 in d kl.t., “La casa del Diavolo” - deel I, “Andante sostenuto - Allegro assai”</p>
23:23	<p>Tartini, Giuseppe</p> <p>Manze, Andrew [viool] Harmonia Mundi 907213</p>	<p>Sonate voor viool en b.c. in g kl.t., “Il trillo del Diavolo” (Duiwelstriller-sonate) – compleet</p>
23:43	<p>Rameau, Jean-Philippe</p> <p>Rondeau, Jean [klavecimbel] Erato 0 825646 974580</p>	<p>Livre de pièces de clavecin - boek 1, 1706 ; Prélude</p>